

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ АВІАЦІЙНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ЛІНГВІСТИКИ ТА СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ
КАФЕДРА ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ

ДОПУСТИТИ ДО ЗАХИСТУ
Завідувач випускової кафедри
_____ Ельвіра ЛУЗІК
« ____ » _____ 2023 р.

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

ЗДОБУВАЧА ОСВІТНЬОГО СТУПЕНЯ «БАКАЛАВР»

Галузь знань: 05 Соціальні та поведінкові науки

Спеціальність 053 «Психологія»

Освітньо-професійна програма «Практична психологія»

**Тема: «Психологічні особливості профілактики агресивності у
молодших школярів»**

Виконавець: студентка групи ПП-501-Бз Мельниченко Наталія Миколаївна

Керівник: старший викладач Литвинчук Наталя Борисівна

Нормоконтролер: _____ Тамара МИХЕСВА

Київ 2023

НАЦІОНАЛЬНИЙ АВІАЦІЙНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Факультет лінгвістики та соціальних комунікацій
Кафедра педагогіки та психології професійної освіти
Галузь знань: 05 Соціальні та поведінкові науки
Спеціальність 053 «Психологія»
ОПП «Практична психологія»

ЗАТВЕРДЖУЮ
Завідувач кафедри
_____ Ельвіра ЛУЗІК
«__» _____ 2023 р.

ЗАВДАННЯ

на виконання кваліфікаційної роботи

Мельниченко Наталії Миколаївни

1. Тема кваліфікаційної роботи «Психологічні особливості профілактики агресивності у молодших школярів» затверджена наказом ректора від «06» грудня 2022 р. № 2297/ст.
2. Термін виконання роботи: з 03.01.2023 р. по 28.02.23 р.
3. Вихідні дані до роботи: робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до першого та другого розділу, загальних висновків, списку використаних джерел та додатків загальним обсягом 57 сторінок, з них обсяг основного тексту 36 сторінки, список використаних джерел нараховує 34 позиції.
4. Зміст пояснювальної записки: Вступ; Розділ 1. Теоретичний аналіз вивчення агресивності молодших школярів; Висновки до першого розділу; Розділ 2. Експериментальна робота з профілактики агресивності молодших школярів; Висновки до другого розділу; Висновки; Список використаних джерел та літератури; Додатки.
5. Перелік обов'язкового графічного (ілюстративного матеріалу): таблиці, рисунки.

6. Календарний план-графік

№ з/п	Завдання	Термін виконання	Відмітка про виконання
1	Опрацювання та реферування літератури з теми дослідження. Визначення об'єкта і предмета дослідження	03.01.2023	04.01.2023
2	Формулювання мети, завдання досліджень. Складання попереднього плану роботи. Узгодження з керівником	09.01.2023	09.01.2023
3	Написання першого розділу. Подання керівникові на перевірку	16.01.2023	17.01.2023
4	Написання другого розділу. Подання керівникові на перевірку	23.01.2023	25.01.2023
5	Оформлення роботи. Подання керівникові на перевірку	26.01.2023	26.01.2023
6	Попередній захист кваліфікаційної роботи	09.02.2023	09.02.2023
7	Опрацювання зауважень і виправлення недоліків	11.02.2023	11.02.2023
8	Подання остаточного варіанта на кафедру для перевірки на академічну доброчесність	13.02.2023	13.02.2023
9	Подання кваліфікаційної роботи на рецензування	20.02.2023	20.02.2023
10	Захист роботи	27- 28.02.2023	27- 28.02.2023

7. Дата видачі завдання: «03» січня 2023 р.

Керівник кваліфікаційної роботи _____ Наталія ЛИТВИНЧУК

(підпис керівника)

(П.І.Б.)

Завдання прийняв до виконання _____ Наталія МЕЛЬНИЧЕНКО

(підпис здобувача)

РЕФЕРАТ

Пояснювальна записка до кваліфікаційної роботи «Психологічні особливості профілактики агресивності у молодших школярів»: 57 сторінок, 6 рисунків, 4 таблиці, 34 літературних джерела, додатки.

Об'єкт дослідження: агресивність дітей молодшого шкільного віку.

Предмет дослідження: психологічні особливості профілактики агресивності у молодших школярів.

Метою дослідження є вивчення психологічних особливостей профілактики агресивності у молодших школярів.

У кваліфікаційній роботі розкрито поняття агресії, агресивності; форми, види та причини агресивності молодших школярів. Описані особливості прояву агресивності у осіб молодшого шкільного віку. Досліджено рівень агресивності молодших школярів до і після реалізації програми профілактичних занять. Проаналізовано результати дослідження щодо ефективності профілактичної програми з попередження агресивності молодших школярів.

Практичне значення роботи полягає в тому, що дана робота може використовуватися практичними психологами для розробки та проведення програм з профілактики агресивності школярів. Також матеріали дослідження можна використовувати у діяльності психологів, вчителів та фахівців, які працюють з дітьми молодшого шкільного віку.

АГРЕСИВНІСТЬ, МОЛОДШІ ШКОЛЯРІ, ОСОБЛИВОСТІ
АГРЕСИВНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ, ПРОФІЛАКТИКА
АГРЕСИВНОСТІ

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ВИВЧЕННЯ АГРЕСИВНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ.....	9
1.1. Агресивність як предмет психологічного дослідження.....	9
1.2. Особливості прояву агресивності в молодшому шкільному віці.....	15
1.3. Заходи профілактики агресивності молодших школярів.....	18
Висновки до першого розділу.....	21
РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА РОБОТА З ПРОФІЛАКТИКИ АГРЕСИВНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ.....	23
2.1. Зміст та організація дослідження агресивності молодших школярів..	23
2.2. Аналіз та інтерпретація результатів дослідження агресивності молодших школярів.....	26
2.3. Програма профілактичних занять щодо попередження агресивності молодших школярів.....	30
2.4. Оцінка ефективності програми профілактичних занять щодо попередження агресивності молодших школярів.....	35
Висновки до другого розділу.....	40
ВИСНОВОК.....	42
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	46
ДОДАТКИ.....	47

ВСТУП

Актуальність теми. Підвищена агресивність дітей молодшого шкільного віку є однією з найгостріших проблем у процесі виховання учнів школи. Збільшення числа дітей, схильних до агресивності, викликає занепокоєння у батьків, педагогів та психологів. Вивчення агресивності у молодшому шкільному віці особливо важливо, тому що саме у цьому віці характеристика перебуває у стадії формування, і необхідно вчасно вжити корекційні заходи.

Для більшості дітей типові ті чи інші форми агресії. Проте добре відомо, що у певної категорії дітей агресивність розвивається і стає постійною особистісною властивістю. В результаті знижується потенціал молодшого школяра, його здатність спілкуватися, спотворюється особистісний розвиток дитини. Агресивний молодший школяр приносить багато проблем не тільки іншим, але й собі. Агресивність у молодшому шкільному віці порушує процес сприятливої соціалізації особистості. Ефективна психолого-педагогічна корекція агресивності в молодшому шкільному віці може бути профілактикою девіантної поведінки школярів.

Проблема агресивності традиційно перебуває у полі зору вчених та практиків. В даний час однією з актуальних соціальних тем, яка періодично відображається в різних засобах масової інформації, є агресивність дітей шкільного віку. Проблемі агресивності молодших школярів присвячено чимало досліджень (Г.Е. Бреслав, І.В. Вачков, Є.В. Гребенкін, Н.А. Дубинко, С.Н. Єнікопонів, Т.Б. Міловідова, Г. Парено, А.А. Реан, Л.С. Славіна, О.О. Смирнова, І.А. Фурманов, С.Ю. Чижова та інші). Проте, теоретичний аналіз літератури показує відсутність термінологічної єдності, недостатність діагностичного інструментарію, через те проблема корекції дитячої агресивності є недостатньо вивченою.

Агресивність виражається у деструктивних, руйнівних формах поведінки, спрямованих на заподіяння психічної або фізичної шкоди іншій людині (об'єкту нападу), і складається з пізнавального, вольового та емоційного компонентів.

Ознаками прояву агресивності можуть бути: лихослів'я, забіякуватість, ворожість, зухвалість, злі жарти, жорстоке поводження з тваринами, невміння стримувати емоції, підозрілість, роздратування та ін.

Дослідження показують, що агресивність, яка сформувалася в дитячому віці, залишається стабільною властивістю особистості та зберігається протягом подальшого життя людини. Вважається, що в молодшому шкільному віці формуються конкретні внутрішні передумови, що сприяють прояву агресивності у молодших школярів.

Метою даного дослідження є вивчення психологічних особливостей профілактики агресивності у молодших школярів.

Об'єкт дослідження: агресивність дітей молодшого шкільного віку.

Предмет дослідження: психологічні особливості профілактики агресивності у молодших школярів.

Завдання дослідження:

1) Здійснити теоретичний огляд наукових джерел щодо вивчення агресивної поведінки молодших школярів.

2) Підібрати діагностичну базу дослідження та провести емпіричне дослідження агресивності молодших школярів.

3) Розробити та впровадити програму профілактичних занять з попередження агресивності молодших школярів і здійснити аналіз її ефективності.

Для вирішення окреслених завдань та досягнення мети використані наступні **методи дослідження:**

1. *теоретичні:* аналіз, синтез, порівняння, узагальнення теоретичних та експериментальних даних, матеріалів наукової літератури;

2. *емпіричні:* для визначення проявів агресивності молодших школярів були використані наступні психодіагностичні методики:

1. Методика «Кактус» (М.А. Панфілової);
2. Методика «Шкала прямої і непрямой агресії» (К. Б'єрквест);
3. Опитувальник «Діагностика стану агресії» Басса–Дарки;
4. Методика «Тест руки» Е. Вагнера, адаптація Піотровського.

Структура кваліфікаційної роботи визначена метою та завданнями дослідження. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, 2 розділів, висновків, списку використаних джерел, що налічують 34 найменування. Загальний обсяг роботи – 57 сторінок, з них обсяг основного тексту 36 сторінки і містить 4 таблиці, 6 рисунків; список використаних джерел нараховує 34 позиції, додатки 5 позицій.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ВИВЧЕННЯ АГРЕСИВНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

1.1. Агресивність як предмет психологічного дослідження

Слово агресія походить від латинського «aggređi», що означає «нападати». Воно здавна існує в європейських мовах, але значення, яке йому надається, не завжди було однаковим. Аж до початку 19 століття будь-яка активна поведінка, як дружня, так і ворожа, вважалася агресивною. Пізніше значення цього слова змінилося, звужилося. Агресія стала означати ворожу поведінку у ставленні до оточуючих.

Р. Берон і Д. Річардсон [13, с.19] вважають, що агресія, в якій би формі вона не проявлялася, – це поведінка, спрямована на заподіяння шкоди іншій живій істоті, яка має всі підстави уникати подібного поводження у ставленні до себе. Це вичерпне визначення включає такі положення:

1. Агресія обов'язково означає навмисне заподіяння шкоди жертві;
2. Лише така поведінка може вважатися агресією, яка спричинена заподіянням шкоди людині чи живим організмам;
3. Жертви повинні бути мотивовані уникати такого ставлення.

Згідно з одним із визначень, запропонованих Бассом, агресія – це будь-яка поведінка, яка містить загрозу або завдає шкоди іншим.

Незважаючи на суттєві розбіжності у визначеннях агресії, більшість фахівців приймає таке визначення: агресія – це будь-яка форма поведінки, спрямована на те, щоб образити чи завдати шкоди іншій живій істоті, яка не бажає такого ставлення.

Це визначення передбачає, що агресію слід розглядати як модель поведінки, а не як емоцію, мотив чи ставлення.

Однією з головних проблем із визначенням агресії є те, що цей термін передбачає широкий спектр дій. Коли люди описують когось як агресивного, то можуть сказати, що агресивна людина ображає інших, або що вона часто

недоброзичлива, або що вона досить сильна і намагається робити все по-своєму, або вона рішуче захищає свої переконання, або, можливо, безстрашно занурюється у вир невирішених проблем. Тому при вивченні агресивності людини перед нами одразу постає серйозне й суперечливе завдання: як знайти виразне й відповідне визначення головного поняття?

Агресивність – це багатозначний термін:

1) Ситуативний стан, що характеризується афективними спалахами гніву та імпульсивними проявами поведінки, спрямованими на об'єкт фрустрації, що став причиною конфлікту.

Агресивність як стан має такі складові:

- а) когнітивний, що забезпечує орієнтування суб'єкта в ситуації;
- б) емоційний, що виявляється в емоційних станах суб'єкта (гнів, ворожість тощо);
- в) вольовий, що забезпечує агресивно налаштованому суб'єкту досягнення його мети.

2) Риса особистості, що спричиняє відносно стабільну схильність до агресії [14].

Агресивність як риса особистості може зумовлюватися несприятливим соціальним досвідом, вродженими диспозиціями, психопатологією тощо.

Агресивність молодшого школяра найчастіше проявляється у формі ворожнечі, жорстокості та демонстрації.

Ворожість завжди має конкретний об'єкт. Ворожість і агресивність часто поєднуються, але нерідко люди можуть опинитися у ворожих і навіть антагоністичних стосунках, але не проявляти агресивності хоча б тому, що їх негативні наслідки для «агресора» відомі заздалегідь. Також буває агресивність без ворожості, коли кривдять людей, до яких немає ворожих почуттів.

Під жорстокістю слід розуміти прагнення заподіяти страждання, муки людям або тваринам, що виражається в діях, бездіяльності, словах, а також інших діях відповідного змісту. Жорстокість може бути навмисною і мимовільною, втілюватися в конкретних діях, словесній поведінці, заподіянні болю словами або

в уяві, в якій використовуються образи тортур людини чи тварини. Жорстокість може проявлятися по відношенню до людей і тварин, також відомі випадки розщеплення, співіснування жорстокості по відношенню до людей і сентиментальності по відношенню до тварин.

Демонстрація – це показ можливості нападу. Демонстрація, що викликає страх у супротивника, дозволяє виграти битву, не вдаючись до дуже небезпечної для обох сторін сутички. На зміну фізичному протистоянню приходить психологічне.

У. Дубинко експериментально досліджувала особливості прояву агресивності у молодших школярів. Вона виявила різні види агресії у дітей у повсякденному житті:

- 1) пасивні словесні: дитина лається, кричить;
- 2) активні словесні (приховані): глузливий сміх, цинічні зауваження, глузування;
- 3) активні словесні (прямі): кричить на дорослих і дітей;
- 4) пасивні невербальні: плюється, смикає за волосся, дряпає;
- 5) активні невербальні (приховані): зрадницька підніжка, прибирає стілець, штовхає, злісна відмова від допомоги;
- 6) активні невербальні (прямі): б'є, штовхає, кусає, дряпає, смикає за волосся;
- 7) активні вербальні (особистісні): лає за поведінку, кепкує над собою, ображає себе;
- 8) активні невербальні (особистісні): гризе нігті, рве на собі волосся, б'ється головою;
- 9) активні словесні (на об'єкти): лає предмети, обзиває їх;
- 10) активні невербальні (на предмети): псує речі, маже, рве, кидає їх, голосно грюкає дверима.

Т.Б. Горшечникова, Л.Н. Дородніцина також провели експериментальне дослідження особливостей і причин агресивності у молодших школярів. Вони виділили такі групи факторів, що впливають на прояв агресивності [15]:

1) сімейні стосунки та методи виховання. Встановлено прямий зв'язок між негативними стосунками в системі «батьки-дитина» і показниками агресивності. Основними засобами виховання, які використовують батьки агресивних дітей, є тілесні покарання, погрози, позбавлення привілеїв, встановлення обмежень та відсутність стимулів, ізоляція дітей від спілкування з однолітками. Таким чином, чим частіше батьки виявляють негатив до дітей, чим частіше вони застосовують покарання, тим вищий рівень агресії;

2) порушення соціальної адаптації. Рівень агресивності вищий у тих дітей, сім'ї яких змінили місце проживання. Матеріальне благополуччя сім'ї мало впливає на рівень агресивності;

3) порушення шкільної адаптації. Особи з проблемами у стосунках з однокласниками та вчителями виявляють високий рівень агресивності.

Доведено високий рівень агресивності школярів у тих класах, де часто мінялися класні керівники, що також призводить до зниження шкільної адаптації.

4) конфліктні стратегії поведінки, комунікативна некомпетентність.

Ті діти, які обирають таку стратегію, як суперництво, мають вищий рівень агресивності. Комунікативна некомпетентність веде до того, що більшість респондентів виявляють ту чи іншу форму фізичної, вербальної, непрямой агресії (образи, крики, бійки тощо) під час образ, сварок, конфліктів.

5) вплив ЗМІ та комп'ютерних ігор. 40% дітей віддають перевагу перегляду фільмів, які демонструють культ сили (сцени насильства, вбивства, бійки). 34% дітей обирають улюбленими героями персонажів американських блокбастерів і бойовиків. Згідно з результатами опитування 65% опитаних грають в комп'ютерні ігри, в яких перемогою вважається знищення ворога. Це розвиває толерантне ставлення до насильства, зменшує чутливість до болю та страждань інших людей.

6) особистісні характеристики дітей: підвищений рівень страху, запальність, дратівливість, збудливість, недостатня самооцінка є причинами агресивності. Структура прояву різних форм агресії зумовлена статевими ознаками.

7) статеві (гендерні) відмінності. Хлопчики більш схильні до фізичної агресії, а дівчата – до вербальної. Хлопчики частіше обирають таку стратегію поведінки в

конфлікті, як суперництво, дівчата – компроміс. У хлопчиків частіше виникають конфлікти з однокласниками та батьками, ніж у дівчаток.

На думку С.Н. Єніколопова [18], система виховання дітей, вимоги, що висувають до них, ставлення дорослих до дітей не враховують особливостей розвитку особистості, що призводить до конфлікту з тими, у кого розвивається потреба в самостійності. Молодший школяр прагне не лише уваги, але й розуміння та довіри дорослих. Він прагне грати певну соціальну роль серед однолітків. У дорослому середовищі утвердилася позиція, яка заважає розвитку соціальної діяльності молодшого школяра: він дитина і повинен слухатися.

В результаті між дорослими і дітьми зростає психологічний бар'єр, для подолання якого багато молодших школярів вдаються до агресивності.

І. А. Фурманов [33] у своїх дослідженнях також стверджує, що причини агресивності молодших школярів різноманітні і залежать від багатьох факторів, але перш за все пов'язані з сімейним вихованням. Дослідник виділяє найпоширеніші з них:

- 1) неправильна реакція батьків на поведінку дитини, яка їх не влаштовує;
- 2) дисгармонія сімейних стосунків у цілому: стосунки між батьками, батьками та дітьми, братами та сестрами;
- 3) покарання та рівень батьківського контролю. Дослідники виявили, що суворі покарання призводять до високого рівня агресивності у дітей, тоді як мінімальний контроль і нагляд ведуть до високого рівня асоціальності. Часто ці два типи виховання можна зустріти в одній сім'ї, коли батьки не можуть дотримуватися узгодженого стилю виховання;
- 4) порушені емоційні зв'язки між батьками та дітьми або ворожі почуття між батьками;
- 5) батьки байдужі до соціального успіху дітей;
- 6) протиріччя між вимогами до поведінки дитини та поведінкою самих батьків, тобто висуваються взаємовиключні вимоги;

7) використання таких методів виховання, як погрози, ультиматуми, умисне позбавлення любові, часта ізоляція. Реакція тільки посилюється, особливо коли батьки не відчують ні провини, ні жалю.

Тому агресивність дитини формується переважно як протест проти нерозуміння дорослих, через невдоволення своїм становищем серед однолітків. У той же час на розвиток агресивності молодшого школяра, звичайно, можуть впливати природні особливості його темпераменту, наприклад, збудливість і сила емоцій, які сприяють формуванню таких рис характеру, як дратівливість, імпульсивність, гнівливість.

Звичайно, у стані фрустрації дитина з подібною психічною організацією шукає вихід для внутрішньої напруги, в тому числі в бійках, конфліктах, коли виникає потреба захистити себе або задовольнити свої потреби. Крім того, для деяких дітей участь у бійках і самоствердження серед інших за допомогою кулаків є звичною поведінкою, яка відображає норми, прийняті в певних соціальних групах.

Тобто в молодшому шкільному віці через складність і суперечливість особливостей дитини, внутрішніх і зовнішніх умов її розвитку можуть виникати ситуації, які порушують нормальний хід розвитку особистості і створюють об'єктивні умови для виникнення та прояву агресивності [3, с. 287].

Не випадково витоки агресивності у молодшого школяра зазвичай лежать у сім'ї, стосунках між її членами (сварки, неприйняття дитини, її примус, у тому числі покарання, страх тощо), меншою мірою – у зіткненні з однолітками, вчителями.

Відомо, що в молодшому шкільному віці відбувається переорієнтація одних цінностей на інші. Молодший школяр прагне зайняти нове соціальне становище, відповідне його потребам і здібностям. При цьому життєво важливим для нього стає соціальне визнання, схвалення, прийняття у світі дорослих і однолітків. Тільки за цих умов забезпечується відчуття власної гідності.

Звідси можна зробити висновок, що молодший шкільний вік є одним із важливих періодів онтогенезу людини. В цьому віці закладаються основи свідомої поведінки та загальний напрямок у формуванні моральних уявлень і суспільних

установок. З іншого боку, молодший шкільний вік характеризується великою кількістю позитивних факторів: підвищується самостійність дитини, значно різноманітнішими та змістовнішими стають її стосунки з іншими дітьми та дорослими, розширюється та якісно змінюється сфера її дій, розвивається відповідальне ставлення до себе та інших людей. Все це створює умови для цілеспрямованої корекції поведінки молодших школярів.

1.2. Особливості прояву агресивності в молодшому шкільному віці

Сучасні дані психологічних, соціологічних, медичних досліджень показують, що в Україні зросла кількість людей, які виявляють у поведінці агресивні тенденції. В першу чергу це пояснюється суспільно-емоційним фоном існування, який і встановлює підбір відповідного типу комунікативної взаємодії – агресивної, захисної. Крім того, діти просто переймають зразки агресивної поведінки старших, демонструючи їх у школі. У зв'язку з цим для психологів і педагогів важливо здійснювати відбір найбільш результативних шляхів виявлення, профілактики та подолання даного негативного факту [5, с.19].

Молодший шкільний вік можна назвати періодом найбільш активного засвоєння смислів і цілей людської діяльності, періодом інтенсивної орієнтації в них. У шкільні роки значні зміни протікають у всіх фазах психічного розвитку дітей. Як ні в якому іншому віці дитина засвоює різні види діяльності: ігрову, трудову, продуктивну, побутову, спілкування.

Особливу роль в молодшому шкільному віці набувають моральні факти: завзяття дітей посприяти іншим людям, зробити їм щось хороше, приємне, корисне. На перший план виступає мотив підтримки інших дітей: учні схильні досить тривалий час навчатися нудної роботи. Відбувається формування самосвідомості дитини, що дозволяє їй більш правильно розраховувати свої здібності. Важливим показником розвитку молодшого школяра є його підготовленість до шкільного навчання. Готовність до шкільного навчання має на увазі встановлений ступінь пізнавального розвитку (або інтелектуальної підготовленості). Вона містить в собі

найвищий рівень розвитку сприйняття, пам'яті, уяви та мислення. Прагнення дітей до школи безумовно пов'язане з їх бажанням завоювати нову соціальну позицію. Молодший школяр бажає вчитися чомусь істотно важливого, реальному, соціально-цінному і стати соціально важливою фігурою.

У молодшому шкільному віці агресивність найчастіше проявляється у ставленні однокласників до слабших дітей («обраної жертви») у формі насмішок, знущань, тиску, образ, нанесення побоїв. Прояв агресивності школярів один до одного в деяких ситуаціях стає значущою проблемою. Негативна реакція батьків та вчителів на такі дії нерідко зменшує агресивність дитини, але інколи, навпаки, підвищує її, так як визнається непрямим підтвердженням сили тих, хто проявляє агресію. Проте педагог, його авторитет і здатність вільно висловлювати власну позицію до агресивної дії, стимулює дитину підбирати найбільш суспільно схвалювані форми поведінки. У молодшому шкільному віці організаторами агресії вважаються не поодинокі особи, як в дошкільному віці, а групи дітей. Агресивна поведінка стає більш організованою. Знаходження в команді надає відчуття безпеки, збільшення власних можливостей. Внаслідок чого трапляється втрата страху бути покараними, посилюється прагнення самоствердитися в ролі повноправного співучасника подій, завоювати авторитет в команді. З цієї причини безжалісність та інші прояви агресивної деструктивної поведінки стрімко збільшуються.

В цілому дитяча агресивність вважається показником беззахисності. У разі якщо школяр відчуває себе беззахисним, якщо його потреби в захищеності та симпатії не задовольняються, в його душі з'являються множинні побоювання. Прагнучи впоратися зі своїми страхами, дитина вдається до захисної агресивності. Іншим можливим способом подолання страху може стати напрямок агресії на самого себе. Аутоагресія – це дії, спрямовані на заподіяння шкоди самому собі. У моменти страждань замість ендорфінів у кров надходять гормони стресу, які примушують активно захищатися. Логічно було б протистояти тривозі, змінити ситуацію і ліквідувати джерело неспокою, але людина направляє деструктивні дії

на себе. Карає, калічить власне тіло, морально б'є, зганяючи злість, образу і ненависть [11].

Агресивність – досить часте явище для дітей молодшого шкільного віку. В цілому для розвитку особистості молодшого школяра небезпечні не стільки самі агресивні прояви, як неправильні реакції оточуючих. Прагнення оточуючих позбавити дитину агресивності силою призводить до небажаного ефекту.

Загально прийнято, що у молодшому шкільному віці вираз агресивності пов'язаний з діями статеворольової ідентифікації дітей або особливостями «нетипової ситуації» в сім'ї.

На думку А. А Реана, фактори, що впливають на виникнення агресивності:

- манера спілкування в родині;
- повсюдна демонстрація сцен насильства;
- нестабільна соціально-економічна обстановка;
- індивідуальна особливість людини (знижена продуктивність, низький ступінь активного гальмування) [28].

Агресивність є основною рисою при погіршенні поведінки молодших школярів. Однією з головних причин проявів агресивності молодших школярів може бути внутрішня незадоволеність дитиною її статусом в класі, часто, якщо їй властиво бути лідером. І якщо ровесники з тієї чи іншої причини не визнають дитину, а ще гірше відкидають її, то образа простимулює агресивність, яка стане орієнтована на кривдника, на того чи тих, кого дитина вважає причиною власного важкого становища.

Таким чином, агресивність молодших школярів як психолого-педагогічну проблему можна зазначити як одну з важливих тем педагогіки та вікової психології. Агресивність є загальнолюдською характеристикою, але агресивність дітей молодшого шкільного віку найчастіше розглядають як порушення суспільного життя, уявлень про те, що діти завжди повинні бути мирними.

1.3. Заходи профілактики агресивності молодших школярів

Зіткнення з дитячою агресивністю постійно породжує розгубленість у дорослих. Однак прояви жорстокості, впертості і непослуху не завжди свідчать про наявність у дитини якихось психічних відхилень, буває, що вона елементарно не знає, як правильно себе поводити. Дорослим необхідно посприяти в цьому і допомогти дитині.

У «Соціологічному енциклопедичному словнику» дано таке визначення поняття «профілактика»: система заходів, спрямованих на охорону здоров'я, попередження виникнення і поширення хвороб, поліпшення фізичного розвитку населення, збереження працездатності та забезпечення довголіття.

Психологічна профілактика – діяльність, що запобігає можливому неблагополуччю в психічному і особистісному розвитку дітей, і створення психологічних умов, максимально сприятливих для цього розвитку.

Соціально-психологічна профілактика – це система заходів, спрямованих на виявлення і попередження явищ дезадаптації учнів, вихованців в освітніх установах, що включає розробку і реалізацію профілактичних програм.

Профілактика агресивності – це система заходів, спрямованих на виявлення і попередження агресивності.

Профілактика та попередження агресивності молодших школярів стає не тільки соціально значущою, але і психологічно необхідною. Проблема підвищення ефективності ранньої профілактики повинна вирішуватися в наступних напрямках:

- виявлення несприятливих факторів і десоціалізуючих впливів з боку найближчого оточення, які зумовлюють виникнення агресивності, і своєчасне усунення цих несприятливих впливів;

- своєчасна діагностика агресивних проявів в поведінці дітей і здійснення диференційованого підходу у виборі профілактичних засобів.

Провідна роль у попередженні та корекції агресивності у молодших школярів належить батькам, родині. Однак велике значення відводиться педагогам і психологам.

Відповідно до того, що розвиток дитини здійснюється в діяльності, а дитина прагне до утвердження себе, своєї позиції, необхідно забезпечити включення дитини в таку діяльність, яка лежить в сфері інтересів дорослих, але в той же час створює можливості дитині реалізувати і затвердити себе на рівні дорослих.

Д.І. Фельдштейн виділив соціально визнану і соціально схвальну діяльність. Психологічний сенс цієї діяльності полягає для дитини в тому, що, беручи участь в ній, особистість, що формується, фактично залучається до справ суспільства, займає в ньому певне місце і утримує свою нову соціальну позицію серед дорослих і однолітків. У процесі цієї діяльності молодший школяр усвідомлює себе і визнається як рівноправний член суспільства [32].

Така діяльність надає школяреві можливість розвитку його самосвідомості, формує норми його життєдіяльності. Основні принципи, форми і методи побудови такої діяльності вимагають значної корекції при включенні до неї дітей, що відрізняються підвищеною агресивністю. Необхідна організація системи діяльності, що створює жорсткі умови, певний порядок дій і постійний контроль.

Однією з умов ефективної соціалізації та попередження становлення агресивних форм поведінки є розвиток мотивації прихильності, за допомогою якої дитина навчається звертати увагу на схвалення оточуючих. В якості вторинного підкріплення прихильність може сприяти пристосуванню дитини до соціальних вимог і заборон.

Ігнорування актів агресивності молодших школярів як спосіб попередження і «зняття» агресії виявляється неефективним, так як загрожує негативними наслідками і може вести до подальшого розвитку агресивності, перетворення її в характерну форму поведінки особистості. Якщо батьки ігнорують акти агресії дитини, то вона знайде підкріплення в своєму колі спілкування.

Покарання також розглядається в якості способу профілактики агресивності. Однак загальмовані таким способом агресивні реакції не обов'язково зникнуть зовсім і можуть проявитися в ситуаціях, де загроза покарання слабша.

Для профілактики агресивності необхідно навчити дітей навичкам позитивного спілкування, взаємодії з іншими членами соціуму, вмінню знаходити

мирні шляхи вирішення конфліктів. Велике значення також мають навички спільної роботи, що дитина одержує, зокрема, в рамках школи.

У профілактичній роботі вдало використовується метод дискусії.

Дискусія – це метод обговорення і вирішення суперечливих питань. Результатом її може бути спільна угода, краще розуміння, новий погляд на проблему, спільне рішення.

Дискусія передбачає спілкування, що є провідним видом діяльності в молодшому шкільному віці. Дискусія високоефективна для закріплення інформації, осмислення проблеми і формування ціннісних орієнтацій.

Для зняття дратівливості та напруги у дітей можуть використовуватися ігрові вправи. Важливим методом профілактики є інтерактивна гра – активний метод навчання, заснований на досвіді, отриманому в результаті спеціально організованої соціальної взаємодії учасників з метою зміни індивідуальної моделі поведінки.

Результатом добре організованої і ефективною проведеною інтерактивної гри можуть бути зміни у сприйнятті учасників, інсайт, який призводить до швидкого, негайного вирішення або нового розуміння наявної проблеми [14].

Метод арттерапії (терапії творчостю) є ефективним в профілактичній діяльності. Мета арттерапії: опрацювання переживань людини, які перешкоджають її нормальному самопочуттю і спілкуванню з оточуючими. В першу чергу, це переживання, що виникають в результаті занепокоєння, страху, образи, невпевненості в собі, скутості, нерішучості в спілкуванні, невміння постояти за себе, нездатності контролювати свої почуття. Ігровий простір, образотворчий матеріал і образ є для учасників засобом психічної проекції. Проекція руйнівних і саморуйнівних тенденцій і почуттів на образотворчий матеріал і образ дозволяє «дистанціюватися» від них і досягти певного ступеня контролю над ними. Крім того, ці тенденції і почуття можуть стати предметом аналізу і усвідомлення.

Заняття арттерапією надають можливість для вираження агресивних почуттів у соціально прийнятній формі. Сам процес арттерапії дозволяє зняти напругу, що особливо важливо для тих, хто не може висловитися, описати свої конфлікти і усвідомити їх через бідність свого афективного словника.

Під час профілактичної роботи молодшим школярам надається можливість задовольнити свої інтереси, реалізувати свої потреби, проявити свої здібності, оцінити самих себе, бути оціненими іншими в ході занять і, нарешті, спробувати знайти оптимальний варіант взаємин з однолітками і вчителями, вибрати прийнятну форму поведінки.

Висновки до першого розділу

У першому розділі кваліфікаційної роботи було проведено теоретичний аналіз наукових досліджень агресивності у психологічній літературі. Нами з'ясовано, що агресивність може розглядатися як стан, що характеризується афективними спалахами гніву та імпульсивними проявами поведінки, спрямованими на об'єкт, що став причиною конфлікту; і як риса особистості, що спричиняє відносно стабільну схильність до агресії. Агресивність як психічний стан об'єднує в собі емоційний, когнітивний та вольовий компоненти. Агресивність як риса особистості може зумовлюватися несприятливим соціальним досвідом, вродженими чинниками, психопатологією тощо.

В роботі особливу увагу приділено проблемі агресивності дітей молодшого шкільного віку. З'ясовано, що агресивність учнів молодших класів може виявлятися у різних видах агресії: активних, пасивних, словесних, невербальних і бути спрямованою на себе, на інших людей, на речі.

Визначені головні умови, що характеризують розвиток дитячої агресивності: сім'я, ровесники, оточення, засоби масової інформації тощо. Засвідчено, що діти часто наслідують поведінку дорослих, яка демонструє прояви агресії та нетерпимості. Загроза полягає в тому, що молоде покоління часто сприймає таку поведінку як суспільну норму.

Проаналізовано основні фактори, що впливають на прояв агресивності у молодших школярів: сімейні стосунки, методи виховання; порушення соціальної адаптації; порушення шкільної адаптації; комунікативна некомпетентність; конфліктні стратегії поведінки; вплив ЗМІ та комп'ютерних ігор; особистісні

характеристики дітей: підвищений рівень страху, запальність, дратівливість, збудливість, недостатня самооцінка; статеві (гендерні) відмінності.

В роботі зазначається важливість молодшого шкільного віку як періоду, в якому закладаються основи свідомої поведінки та формуються моральні уявлення і суспільні установки.

Для успішного навчання дітей навичкам позитивного спілкування, взаємодії з іншими людьми, вмінню знаходити мирні шляхи вирішення конфліктів необхідно цілеспрямована профілактична робота психологів, вчителів, вихователів та всіх фахівців, що працюють з молодшими школярами.

Таким чином, актуальним є подальше вивчення особливостей дитячої агресивності школярів та шляхів її подолання.

РОЗДІЛ 2

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА РОБОТА З ПРОФІЛАКТИКИ АГРЕСИВНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

2.1. Зміст та організація дослідження агресивності молодших школярів

У ході емпіричного дослідження необхідно дослідити особливості прояву агресивності у молодших школярів. До експериментальної вибірки увійшли 30 учнів 3 класу Яблунецької ЗЗСО І-ІІІ ступенів № 1. Середній вік учасників дослідження 8 років. Всі респонденти брали участь у дослідженні добровільно. Дослідження проводилося індивідуально з кожною дитиною.

Для визначення рівня агресивності дітей молодшого шкільного віку необхідно підібрати комплекс діагностичних методик.

Для реалізації поставленого завдання підібрані наступні діагностичні методики:

- 1) методика «Кактус» (М.А. Панфілової);
- 2) методика «Шкала прямої і непрямой агресії» (К. Б'єрквест);
- 3) опитувальник «Діагностика стану агресії» Басса–Дарки;
- 4) методика «Тест руки» Е. Вагнера, адаптація методики Піотровського.

Методика «Кактус» [23], автором якої є М.А. Панфілова, призначена для виявлення стану емоційної сфери дитини, наявності агресивності, її спрямованості та інтенсивності. Відомо, що в молодшому шкільному віці емоційна сфера дітей досить нестійка і здатна впливати на прояви агресивної поведінки. У методиці представлено 13 шкал, кожна із яких відповідає формі агресивності. До таких форм можна віднести егоїзм, демонстративність, імпульсивність, залежність, скритність, тривогу, прагнення до домашнього захисту, а також самотність, як фактор, що має істотний вплив на прояв агресивності. Методика призначена для дітей, починаючи з чотирирічного віку.

Методика «Шкала прямої і непрямой агресії» [34], автором якої є К. Б'єрквест з співавторами. Дана методика спрямована на визначення рівня того чи іншого типу

агресивності у кожного учня в класі. Саме такі види агресивності найбільш властиві дітям молодшого шкільного віку. Методика включає в себе три шкали: фізична, вербальна і непрямая агресія. В процесі проведення психодіагностики за даною методикою дітей просять вказати, як веде себе кожен з однокласників, якщо він посварився зі шкільним товаришем або просто сердиться на нього.

Опитувальник «Діагностика стану агресії» Басса–Дарки також спрямований на виявлення у молодших школярів ознак агресивності. Автор методики – Басс, який вивчив низку положень своїх попередників, розділив поняття «агресія» та «ворожість» і визначив останню як «реакцію, що розвиває негативні почуття та негативні оцінки людей та подій». Розробляючи цей опитувальник, що диференціює прояви агресії та ворожості, автори виділили такі види реакцій:

- фізична агресія – використання фізичної сили проти іншої особи;
- непрямая – агресія, що непрямим шляхом спрямована на іншу особу чи ні на кого не спрямована;
- роздратування – готовність до прояву негативних емоцій при найменшому збудженні (запальність, грубість);
- негативізм – опозиційна манера у поведінці від пасивного опору до активної боротьби проти звичаїв і законів;
- образа – заздрість та ненависть до оточуючих за дійсні та вигадані дії;
- підозрілість – у проміжку від недовіри та обережності по відношенню до людей до переконання в тому, що інші люди планують і хочуть заподіяти шкоду;
- вербальна агресія – вираження негативних емоцій як через звукову форму (крик, вереск), так і через зміст словесних відповідей (грубість, погрози);
- почуття провини – висловлює можливе переконання суб'єкта, що він є поганою людиною, що чинить зло, а також відчуває докори сумління.

Нормою агресивності є величина її індексу, що дорівнює $21+4$, а ворожості – $6,5-7+3$. При цьому звертається увага на можливість досягнення певної величини, що показує ступінь прояву агресивності.

Застосовуючи цю методику, необхідно враховувати, що агресивність як властивість особистості та агресія як акт поведінки можуть бути зрозумілі в контексті психологічного аналізу сфери особи.

Методика «Тест руки» спрямована на виявлення ознак агресивності молодших школярів за допомогою особливостей їхнього індивідуального сприйняття стимульного матеріалу, що пропонується. Крім запису відповідей реєструється положення, в якому досліджуваний тримає картку, а також час з моменту пред'явлення стимулу до початку відповіді.

При обробці отриманих результатів кожену відповідь досліджуваного відносять до однієї з 11 категорій: агресія, вказівка, страх, емоційність, комунікація, залежність, демонстративність, інвалідність, активна безособовість, пасивна безособовість, опис.

Максимальна кількість балів, яку може набрати досліджуваний, враховуючи, що він дає по чотири відповіді на кожену картку – 40. Однак він може давати більше відповідей по одних категоріях і менше по інших.

Відповіді, що відносяться до категорій «Агресія» і «Вказівка», розглядаються як пов'язані з готовністю досліджуваного до вищого прояву агресивності, небажанням пристосуватися до оточення.

Категорії відповідей: «Страх», «Емоційність», «Комунікація» і «Залежність» відображають тенденцію до дії, спрямовану на пристосування до соціального середовища; при цьому ймовірність агресивної поведінки незначна.

Сумарний бал агресивності обчислюється, за формулою:

$$A = (\text{Агресія} + \text{Вказівка}) - (\text{Страх} + \text{Емоційність} + \text{Комунікація} + \text{Залежність})$$

Перший член формули характеризує агресивні тенденції, другий – тенденції, що стримують агресивну поведінку.

Таким чином, 2-3 агресивних відповіді при повній відсутності відповідей типу соціальної кооперації говорять про великий рівень ворожості, ніж безліч таких відповідей на тлі ще більшої кількості установок на доброзичливу міжособистісну взаємодію.

2.2 Аналіз та інтерпретація результатів дослідження агресивності молодших школярів

В даному підрозділі представлені результати констатуючого етапу дослідження.

У таблиці 2.2.1 зазначені результати, що отримані в ході дослідження за допомогою методики «Кактус».

Таблиця 2.2.1

Результати вивчення емоційної сфери дітей молодшого шкільного віку за методикою «Кактус»

Шкали	Не виявлено ознак	Виявлено ознаки
Агресивність	33,3%	66,7%
Імпульсивність	16,7%	82,3%
Егоцентризм	3,3%	96,7%
Залежність	20,0%	80,0%
Демонстративність	3,3%	96,7%
Скритність	90,0%	10,0%
Оптимізм	13,3%	86,7%
Тривога	56,7%	43,3%
Жіночність	60,0%	40,0%
Прагнення до домашнього захисту	53,3%	46,7%
Прагнення до самотності	63,3%	36,7%

Можна зробити висновок, що більшою мірою у дітей молодшого шкільного віку переважає така якість як егоцентризм, демонстративність, оптимізм, імпульсивність, залежність, що відповідає нормі для даного віку.

В даному дослідженні нас цікавлять прояви агресивності. Як можна бачити на підставі даних, ознаки агресивності в даній групі виявлені у 20 дітей, що становить 66,7% від загальної вибірки, що є порівняно великим показником.

У таблиці 2.2.2 представлені результати, отримані в ході дослідження за допомогою методики «Шкала прямої і непрямой агресії».

**Результати вивчення прямої і непрямой агресії за допомогою методики
«Шкала прямої і непрямой агресії»**

Шкали	Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
Фізична агресія	60,0%	30,0%	10,0%
Вербальна агресія	63,3%	23,3%	13,3%
Непряма агресія	56,7%	26,7%	16,7%

Таким чином, можна зробити висновок, що в більшості своїй досліджувана група дітей демонструє високий рівень агресивних тенденцій: фізична агресія – 18 осіб (60,0%); вербальна агресія – 19 осіб (63,3%); непряма агресія – 17 осіб (56,7%). Середній рівень агресивності виявлено менш, ніж у третини школярів: 9 осіб (30,0%) – за фізичною агресією; 7 осіб (23,3%) – за вербальною агресією; 8 осіб (26,7%) – за непрямую агресією. Значна меншість показала низький рівень: 3 особи (10,0%) – за фізичною агресією; 4 особи (13,3%) – за вербальною агресією; 5 осіб (16,7%) – за непрямую агресією.

Розглянемо результати методики «Діагностика стану агресії» Басса–Дарки.

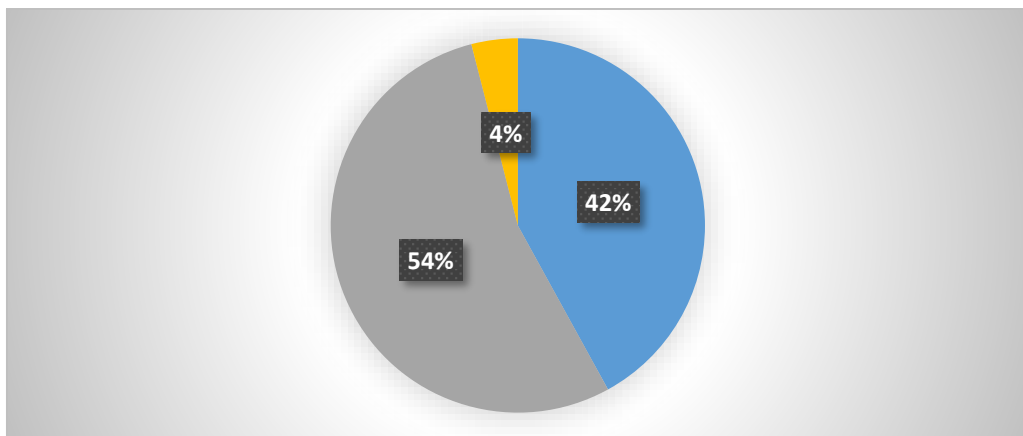

Рис.2.2.1. Рівні ворожості за діагностикою стану агресії Басса-Дарки

- - високий рівень ворожості;
- - середній рівень ворожості;
- - низький рівень ворожості.

Результати методики показали, що у молодших школярів за індексом ворожості виявлено три рівні агресивних реакцій (рисунок 2.2.1). Високий рівень ворожості має 54% (16 осіб). Такі школярі відзначаються дратівливістю, їх часто охоплює почуття люті. Також вони відчують негативізм, образу, роздратування, недовіру до навколишнього світу. Наголошують на наявності ворогів, кривдників, до яких відчують ворожі почуття. Часто не можуть упоратися з бажанням завдати шкоди іншим людям з метою захисту своїх інтересів.

Середній рівень ворожості має 42% (13 осіб). Молодші школярі із середнім рівнем ворожості показали, що в окремих випадках відчують заздрість і ненависть до оточуючих. У проблемних ситуаціях намагаються не давати волю емоціям, тримати себе в руках, і за допомогою цього адекватно реагують на оточуючих. Знаходять більш конструктивні, спокійні способи управління своєю поведінкою. Молодші школярі вказують на те, що вони недратівливі, не мають ворогів та кривдників.

Низький рівень мають 4% (1 особа). Дитина зазначила, що не може образити когось, не відчуває таких почуттів як роздратування, агресія, образа. Також не зганяє зло на інших людях Її складно образити, засмутити, вона не вступає у конфлікт.

За індексом агресивності виявлено три рівні агресивних реакцій (рисунок 2.2.2).

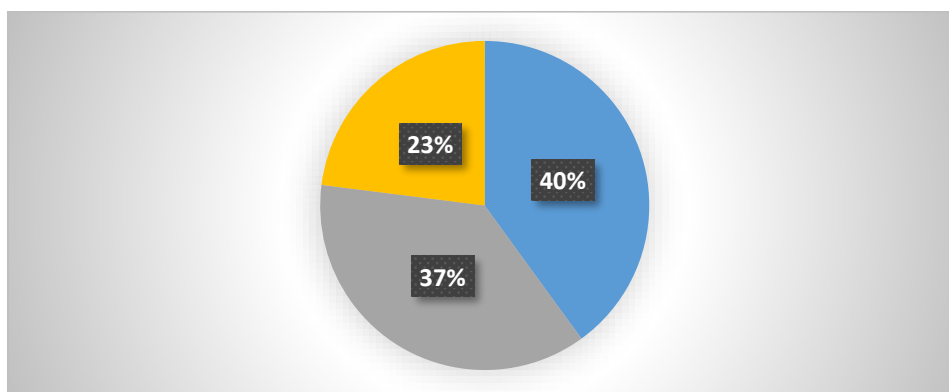

Рис. 2.2.2. Розподіл індексу агресивності молодших школярів

- - високий рівень агресивності;
- - середній рівень агресивності;
- - низький рівень агресивності.

Таким чином, високий рівень мають 40% групи (12 осіб). Ці школярі відчують бажання заподіяти шкоду оточуючим, здатні використовувати фізичну силу проти іншої людини. Вони відзначають, що досить часто відчують злість, ненависть, роздратування до кривдників, а також вдаються до сильних виразів, у суперечці підвищують голос. Часто висловлюють негативні емоції через грубість, лихослів'я, словесні погрози.

Середній рівень виявлено у 37% (11 осіб). Молодші школярі із середнім рівнем агресивності зазначають, що знаходять конструктивні виходи із проблемних ситуацій (спорт, гуртки, змагання). Вони вказують на те, що не здатні образити чи вдарити людину, і вважають, що все можна вирішити «мирним шляхом», без суперечок, конфліктів, роздратування. Респонденти показали, що у конфліктних ситуаціях поведуться адекватно, готові відстояти свою точку зору, не вдаючись до агресивних виразів, не зганяють злість та образу на інших.

Низький рівень мають 23% (7 осіб). Ця група молодших школярів не відчуває роздратування, агресії. Діти зазначають, що не готові використовувати фізичну силу проти іншої людини, вважаючи, що це безглуздо. Молодші школярі не виражають негативні емоції через грубість, лихослів'я. Це позначається на спілкуванні з однолітками, батьками, вчителями, а також може впливати на успішність і поведінку в класі.

Результати методики «Тест руки» Е. Вагнера, адаптація Піотровського (рисунок 2.2.3).

Високий рівень агресивності у 33% (10 осіб) респондентів. Їхня агресивність яскраво виявляється як тенденція чи як дійсна поведінкова реакція.

Підвищений рівень агресивності, що характеризується готовністю до вищого прояву агресивності, небажанням пристосуватися до оточення, встановлено у 17% респондентів (5 осіб).

Середній рівень агресивності мають 23% досліджуваних (7 осіб). Це означає що, які б не були акцентуації або порушення поведінки у особи, вони не є агресивно спрямованими. Агресивність може існувати лише потенційно: у вигляді страху чи залежності, у вигляді самоагресії, але тільки в особливо значущих ситуаціях.

Низький рівень агресивності спостерігається у 27% (8 осіб) молодших школярів, тобто прояв агресії можливий у них лише у особливих ситуаціях, і це є нормою.

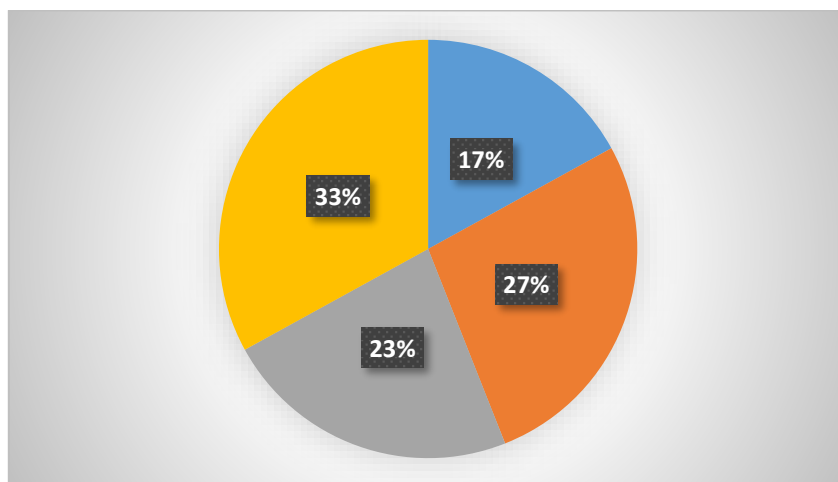

Рисунок 2.2.3 Рівні агресивності молодших школярів за методикою «Тест руки»

- -середній рівень агресивності;
- -низький рівень агресивності;
- -підвищений рівень агресивності;
- -високий рівень агресивності.

Таким чином, результати всіх діагностик дозволяють нам зробити висновок, що ознаки агресивності є у багатьох дітей. Більшість учнів не вміють контролювати свої емоції та діяти в прийнятний спосіб при взаємодії з людьми. Отримані результати свідчать про необхідність розробки та впровадження програми на зниження агресивності молодших школярів.

2.3. Програма профілактичних занять щодо попередження агресивності молодших школярів

На наступному етапі роботи передбачалася реалізація профілактичної програми. Важливо своєчасно впроваджувати програму профілактики агресивності серед учнів молодших класів. Різноманіття запропонованих в програмі вправ

допоможе дітям вправно оволодіти зразками соціально прийнятної поведінки і самостійно застосовувати їх в житті.

Основною формою роботи обрано психологічний тренінг як один з методів активного навчання та психологічного впливу, що здійснюється в процесі інтенсивної групової взаємодії та спрямованої на підвищення компетентності у сфері спілкування, в якій загальний принцип активності учня доповнюється принципом рефлексії над власною поведінкою та поведінкою інших учасників групи [24, с. 38].

Метою профілактичної програми було: формування у молодших школярів навички ефективної взаємодії з іншими людьми без проявів агресивності; усунення агресивності молодших школярів.

В ході реалізації програми вирішувалися наступні завдання:

- ознайомити дітей з поняттями «агресивність»;
- формування здатності дитини розуміти власний емоційний стан й емоційний стан інших людей;
- формування здатності вираження гніву в прийнятній формі;
- формування навички використання прийомів саморегуляції;
- формування навичок ефективного спілкування з метою мінімізації проявів агресивності;
- формування позитивних якостей особистості.

Організація роботи базувалася на принципах:

- гуманізму: затвердження норм поваги та доброзичливого ставлення до кожної дитини, виключення примусу і насильства над особистістю;
- конфіденційності: інформація, отримана психологом в процесі проведення роботи, не підлягає свідомому чи випадковому розголошенню;
- компетентності: психолог чітко визначає і враховує кордон власної компетентності;
- відповідальності: психолог піклується, перш за все, про благополуччя дітей і не використовує результати роботи їм на шкоду.

У структуру програми запобігання агресивності молодших школярів входять: вступна, основна та заключна частини. Кожне заняття так само складається з вступної, основної та заключної частини.

Вступна частина програми включає одне заняття, мета якого розширення інформації про особистісні проблеми агресивності.

В основну частину програми входять 8 занять, спрямованих на формування усвідомлення власних емоцій та почуттів інших людей, розвиток емпатії; навчання молодших школярів конструктивним поведінковим реакціям, зняття деструктивних елементів у поведінці; навчання навичкам контролю та керування власним гнівом (таблиця 2.3.1).

Ця програма спирається на низку принципів:

- принцип добровільної участі у роботі;
- принцип «я – висловлювань»;
- принцип «не перебивати, коли каже інший»;
- принцип толерантності щодо інших членів групи;
- принцип безпеки;
- принцип конфіденційності.

Заняття мають чітку структуру, що складається з кількох взаємопов'язаних частин, а саме:

1. Ритуал привітання створює атмосферу групової довіри та прийняття, дозволяє згуртуватися учасникам.

2. Розминка впливає на емоційний стан учасників, рівень їхньої активності. Розминка виконує важливу функцію налаштування на продуктивну групову діяльність.

3. Основний зміст заняття – поєднання функціональних вправ та технік.

4. Рефлексія заняття передбачає учасниками дві оцінки заняття: емоційну (сподобалося – не сподобалося) та смислову (чому це важливо для кожного конкретно, навіщо і чому ми навчилися, що запам'яталося найбільше?).

5. Ритуал прощання – завершення занять.

План занять

№	Мета заняття	Структура	Задачі
1	Ознайомлення з поняттям «агресивність»	Вступна частина. Вступні слова ведучого. Ознайомлення з темою заняття і регламентом роботи. Повторення правил роботи в групі. Вправа «Снігова куля». Основна частина. Міні-лекція «Агресивність». Дискусія «Агресивність - це добре чи погано?» Робота в парах «Шукаємо причини агресії». Малювання на тему «Шарж». Заклучна частина. Підведення підсумків. Прощання.	Виявлення причин Агресивності. Переключення уваги і агресії. Навчити робити оцінку агресивності.
2	Скарбниця емоцій	Вступна частина. Вступні слова ведучого. Вправа «Руки знайомляться, сваряться, миряться». Основна частина. Вправа «Біг асоціацій». Складання альбому малюнків і колажів: «Позитивні емоції і події». Заклучна частина . Підведення підсумків. Прощання. Гра «Невидимий напис».	Ознайомлення з темою заняття і регламентом роботи. Повторення правил роботи в групі. Діти навчаються робити один одному щось приємне, міняючи свої установки
3	Я гніваюсь	Вступна частина. Вступні слова ведучого. Ознайомлення з темою заняття і регламентом роботи. Повторення правил роботи в групі. Вправа «Хто покликав, дізнайся по голосу». Основна частина. Вправа «Стукни кулаком». Гра «Кривий мішечок». Вправа «Гнівний листок». Заклучна частина. Підведення підсумків. Прощання.	Виявлення причин гніву. Робота над негативними емоціями. Переключення уваги і гніву.

4	Мої емоції	Вступна частина. Вступні слова ведучого. Ознайомлення з темою заняття і регламентом роботи. Повторення правил роботи в групі. Вправа «Ввічливі слова». Основна частина. Вправа «Незакінчені пропозиції». Малюнок «Позитивні емоції». Заклучна частина. Підведення підсумків. Гра «Хвалько». Домашнє завдання .	Формування уявлень про позитивні і негативні емоції.
5	Я себе контролюю	Вступна частина. Вступні слова ведучого. Ознайомлення з темою заняття і регламентом роботи. Повторення правил роботи в групі. Вправа «Ласкаве ім'я». Основна частина. Вправа «Якщо я злюся..., гніваюся...». Вправа «Мильні бульбашки». Гра «Дрова». Гра «Подушки». Заклучна частина. Підведення підсумків. Прощання. Домашнє завдання.	Навчання навичкам самоконтролю. Навчання техніки зняття фізичного напруги.
6	Я поважаю інших	Вступна частина. Вступні слова ведучого. Ознайомлення з темою заняття і регламентом роботи. Повторення правил роботи в групі. Вправа «Називаю інших так, як хочу, щоб до мене зверталися інші». Основна частина. Вправа «Поводжуся так...». Заклучна частина. Підведення підсумків. Прощання. Домашнє завдання	Навчання навичкам поваги до інших. Навчання техніки зняття фізичного напруги
7	Шукаємо причини агресії	Вступна частина. Вступні слова ведучого. Ознайомлення з темою заняття і	Навчання навичкам самоаналізу.

		регламентом роботи. Повторення правил роботи в групі. Вправа «Що породжує агресію?». Основна частина. Вправа «У мене виникає агресія, коли ...». Заключна частина. Підведення підсумків. Прощання. Домашнє завдання.	Навчання техніки зняття напруги.
8	Я всім задоволений	Вступна частина. Вступні слова ведучого. Ознайомлення з темою заняття і регламентом роботи. Повторення правил роботи в групі. Вправа «Який настрій, дізнайся по голосу». Основна частина. Вправа «Листок задоволення». Заключна частина. Підведення підсумків. Прощання.	Виявлення причин задоволення. Робота над позитивними емоціями. Переключення уваги.

Проведені профілактичні заняття сприяли розширенню знань дітей про різні емоції, формуванню їхніх уявлень про себе. У процесі виконання завдань кількість помилок в поведінці та відповідях зменшувалися, інтерес дітей до занять активізувався.

2.4. Оцінка ефективності програми профілактичних занять щодо попередження агресивності молодших школярів

В даному підрозділі представлений аналіз результатів контрольного етапу дослідження. Після завершення занять було проведено контрольне виявлення рівня агресивності молодших школярів. Респондентами були ті самі 30 учнів 3 класу Яблунецької ЗЗСО I- III ступенів № 1.

У таблиці 2.4.1 представлені результати дослідження, що отримані у ході дослідження за допомогою методики «Кактус».

**Результати дослідження за допомогою методики «Кактус»
до та після формувального експерименту**

Таблиця 2.4.1

Шкали	Кількісні показники за (у %)			
	Не виявлено ознак		Виявлено ознаки	
	До формувального експерименту	Після формувального експерименту	До формувального експерименту	Після формувального експерименту
Агресивність	33,3	83,3	66,7	16,7
Імпульсивність	16,7	83,3	83,3	16,7
Егоцентризм	3,3	96,7	96,7	3,3
Залежність	20,0	53,3	80	46,7
Демонстративність	3,3	96,7	96,7	3,3
Скритність	90,0	93,3	10,0	6,7
Оптимізм	13,3	10,0	86,7	90,0
Тривога	56,7	96,7	43,3	3,3
Жіночність	60,0	96,7	40,0	3,3
Прагнення до домашнього захисту	53,3	83,3	46,7	16,7
Прагнення до самотності	63,3	53,3	36,7	46,7
Прагнення до самотності	63,3	53,3	36,7	46,7

На підставі представлених даних можна зробити висновок, що більшою мірою у дітей молодшого шкільного віку показники суттєво покращилися, а саме: агресивність зменшилася на 50,0%, імпульсивність – на 83,3 %, егоцентризм – на 93,3%, залежність – на 33,3%, демонстративність – на 93,3%; скритність – на 86,7%; тривога – на 93,3%, жіночність – на 93,3%, прагнення до домашнього захисту – на 30,0%, прагнення до самотності – на 10,0%. Оптимізм збільшився на 3,3%.

Отже, виходячи з отриманих результатів за методикою «Кактус» ми можемо засвідчити ефективність впровадження програми профілактики агресивності молодших школярів.

У таблиці 2.4.2 представлені результати, отримані в ході дослідження за допомогою методики «Шкала прямої і непрямой агресії».

Таблиця 2.4.2

Результати вивчення прямої і непрямой агресії за допомогою методики «Шкала прямої і непрямой агресії»

Шкали	Низький рівень, у %		Середній рівень, у %		Високий рівень, у %	
	До формування експерименту	Після формування експерименту	До формування експерименту	Після формування експерименту	До формування експерименту	Після формування експерименту
Фізична агресія	10,0	33,3	30,0	53,3	60,0	13,3
Вербальна агресія	13,3	30,0	23,3	56,7	63,3	13,3
Непряма агресія	16,7	30,0	26,7	60,0	56,7	10,0

У результати вивчення прямої і непрямой агресії за допомогою методики «Шкала прямої і непрямой агресії» можна зробити висновок, що більшою мірою у дітей молодшого шкільного віку показники суттєво покращилися. Показники фізичної агресії змінилися таким чином: високий рівень знизився на 46,7%, середній і низький рівні збільшилися на 23,3% кожен. Показники вербальної агресії зазнали таких змін: високий рівень знизився на 50,0%, середній рівень піднявся на 33,3%, низький піднявся на 16,7%. Показники непрямой агресії змінилися в такий спосіб: високий рівень знизився на 46,7%, середній рівень піднявся на 33,3%, низький також піднявся на 13,3%.

Отже, результати дослідження і за цієї методикою демонструють позитивний вплив програми профілактичних заходів.

Результати методики «Діагностика стану агресії» Басса–Дарки. Результати дослідження показали, що у молодших школярів за індексом ворожості виявлено три рівні агресивних реакцій (рисунок 2.4.1).

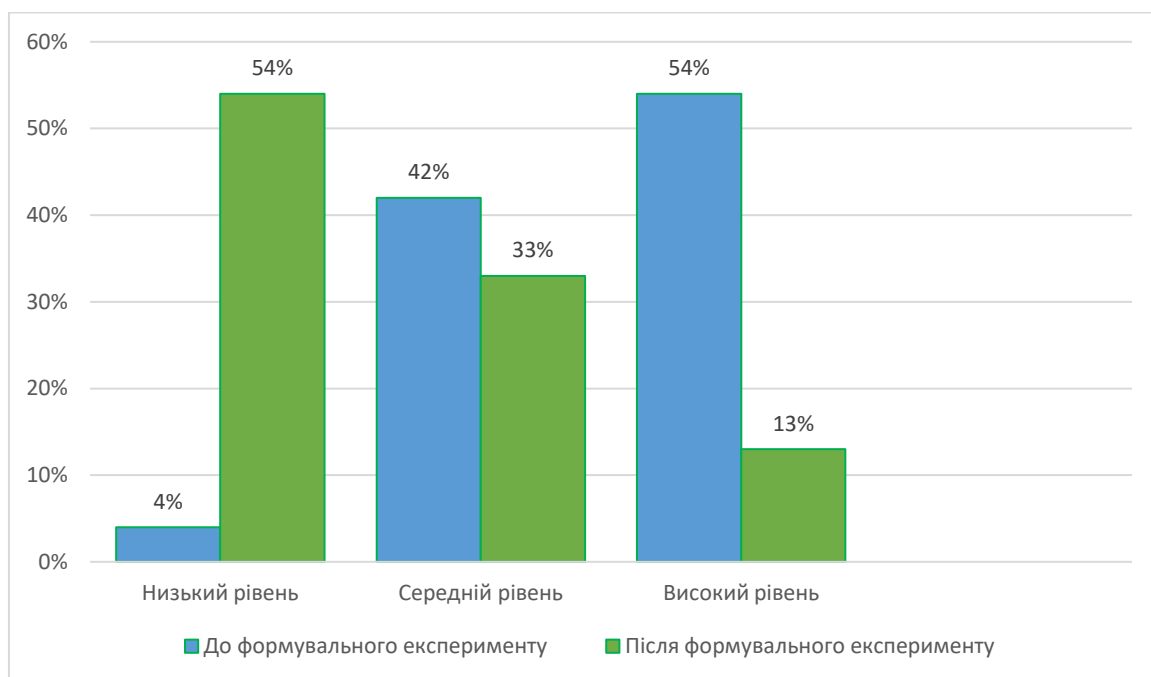

Рис.2.4.1. Рівні ворожості за опитувальником Басса-Дарки до і після формувального експерименту

Отже, після проведення експериментального дослідження високий рівень ворожості виявлено лише у 13% респондентів (4 особи), що на 41% менше, ніж було до проведення профілактичної роботи. Середній рівень ворожості має 33% (10 осіб) молодших школярів, що на 9% менше, ніж було. Низький рівень має 54% (16 осіб) молодших школярів, що на 50% більше, ніж було до впровадження профілактичної програми.

За індексом агресивності виявлено три рівні агресивних реакцій (рисунок 2.4.2).

Таким чином, після проведення формувального експерименту високий рівень агресивності школярів виявлено лише у 8 осіб (26,6%), що на 13,4% менше, ніж було. Середній рівень агресивності мають 11 осіб (36,6%). Цей показник знизився лише на 0,4%. Низький рівень визначився у 11 осіб (36,6%), що на 13,6% більше, ніж було до проведення профілактичної роботи.

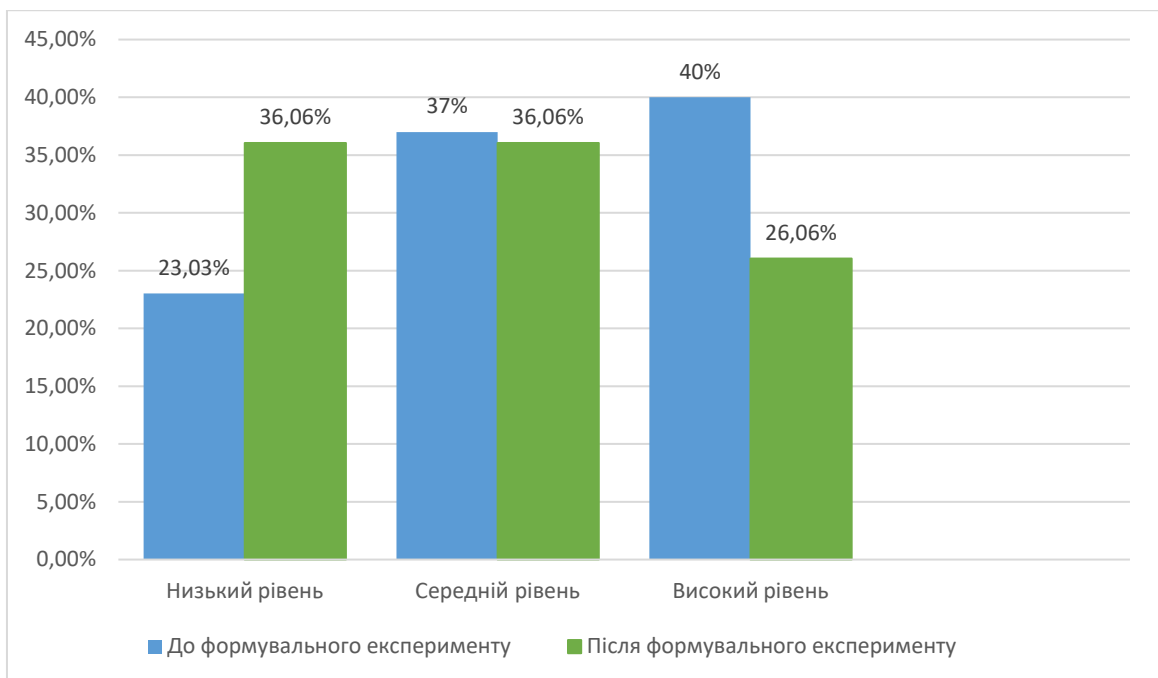

Рисунок 2.4.2. Розподіл індексу агресивності молодших школярів за опитувальником Басса-Дарки до і після формувального експерименту

Можемо зробити висновок, що результати повторного дослідження за цією методикою свідчать про ефективність занять з профілактики агресивності молодших школярів.

Результати дослідження з методики «Тест руки» (рисунок 2.4.3).

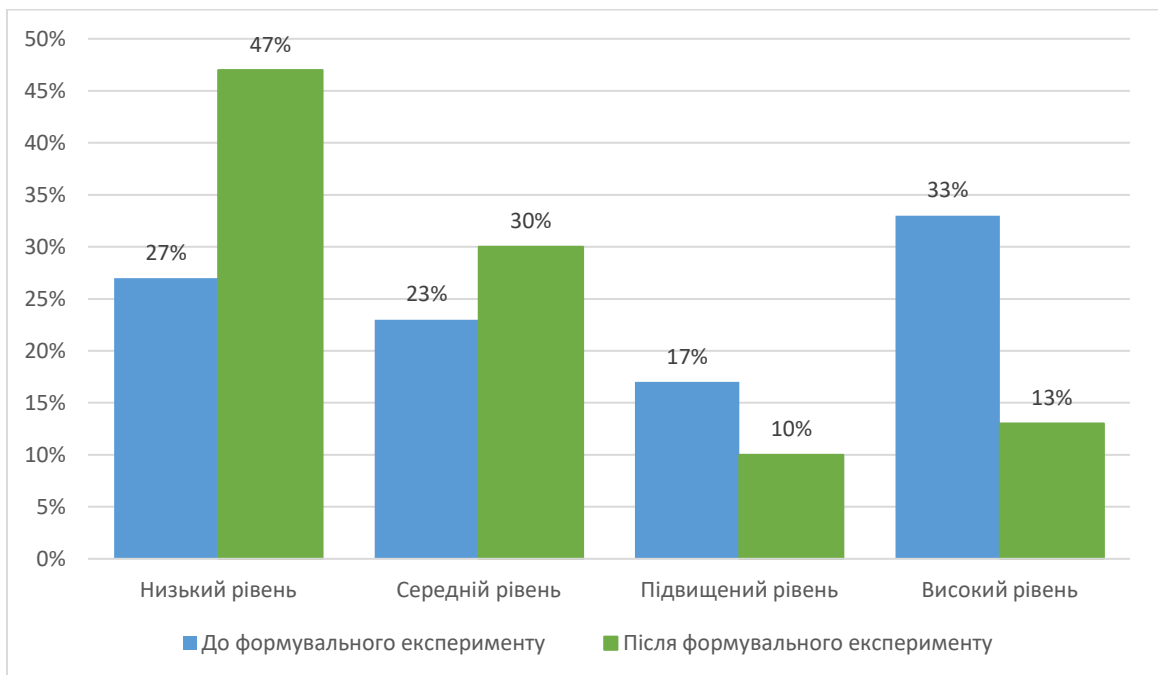

Рисунок 2.4.3. Рівні агресивності за методикою «Тест руки» до і після формувального експерименту

Можемо констатувати, що високий рівень агресивності виявлено у 13% (4 особи), що на 20% менше, ніж було до формувального експерименту. Підвищений рівень агресивності визначено у 10% (3 особи). Це на 7% менше, ніж було. Середній рівень агресивності має 30% (9 осіб) молодших школярів, що на 7% більше у порівнянні з тим, скільки було до проведення профілактичної роботи. Низький рівень у 47% (14 осіб) молодших школярів, що на 20% більше, ніж було.

Отже, можна засвідчити, що зміни у результатах за цією методикою також вказують на покращення ситуації щодо агресивності школярів молодшої школи.

Висновки до другого розділу

Провівши емпіричне дослідження, ми виконали ряд наступних завдань:

1. Здійснено підбір психодіагностичних методик, а саме:
 - Методика «Кактус» (М.А. Панфілової);
 - Методика «Шкала прямої і непрямой агресії» (К. Б'єрквест);
 - Опитувальник «Діагностика стану агресії» Басса–Дарки;
 - Методика «Тест руки» Е. Вагнера, адаптація Піотровського.
2. За допомогою даних методик нами було проведено емпіричне дослідження на базі Яблунецької ЗЗСО I-III ступенів № 1. Група респондентів включала 30 учнів 3 класу.
3. В ході дослідження нами було виявлено, що більшість респондентів мають високий рівень агресивних проявів. Наслідком цього є те, що молодші школярі часто відчувають злість, гнів, негативізм, образу, роздратування, недовіру до навколишнього світу. У проблемних ситуаціях не можуть впоратися з бажанням завдати шкоди іншим людям, використовують фізичну силу. Часто висловлюють негативні емоції через грубість, лихослів'я, погрози. Це створює проблеми у спілкуванні з батьками, однолітками, вчителями.

4. З метою формування навичок ефективної взаємодії з іншими людьми без проявів агресивності нами була впроваджена програма занять з профілактики агресивності поведінки у молодших школярів. Було проведено 8 занять, що склалися із вправ та ігор для розуміння своїх емоцій, на розвиток здатності до самоконтролю, вміння відстежувати свої і чужі емоційні стани, навичок встановлення міжособистісних контактів.
5. Після формувального експерименту було проведене повторне дослідження з тими самими респондентами за вищезгаданими методиками. Результати показали, що прояви агресивності суттєво знизилися. Узагальнюючи отримані результати, маємо можливість констатувати доцільність профілактичної діяльності з попередження агресивності молодших школярів.

ВИСНОВКИ

Під час написання роботи перед нами був поставлений ряд завдань. В результаті проведеного дослідження ми зробили наступні висновки:

1) Аналіз літератури показав, що проблема агресивності залишається однією з актуальних тем сучасної психології. Вивчення наукової літератури доводить, що дослідників цікавлять різні аспекти цієї проблематики. Агресивність є досить складним явищем, яке має безліч форм і проявів. В сучасному світі проблема агресивності дітей не може не хвилювати батьків, вчителів, психологів та інших фахівців, що працюють із школярами. Більшість дітей, так чи інакше, стають жертвами або свідками агресивності. Психологічними особливостями, які провокують агресивну поведінку молодших школярів, найчастіше є: відсутність відповідних комунікативних навичок; низький рівень саморегуляції; занижена самооцінка; підвищений рівень страху; запальність; дратівливість; порушення стосунків з однолітками. Серед факторів, що впливають на прояв агресивності можна виділити такі: сімейні стосунки та методи виховання; порушення соціальної адаптації; порушення шкільної адаптації; комунікативна некомпетентність; конфліктні стратегії поведінки; вплив ЗМІ та комп'ютерних ігор; статеві (гендерні) відмінності.

2) Шляхом емпіричного дослідження були визначені прояви агресивності у молодших школярів за допомогою діагностичного інструментарію, а саме: методика «Кактус» М.А. Панфілової, методика «Шкала прямої і непрямой агресії» (К. Б'єрквест), опитувальник «Діагностика стану агресії» Басса-Дарки, методика «Тест руки» Е. Вагнера (адаптація Піотровського). За результатами всіх методик було констатовано, що більшість респондентів виявляють високий рівень агресії.

3) Відповідно до завдання даної роботи була розроблена і впроваджена програма профілактичних занять щодо зниження рівня агресивності молодших школярів шляхом навчання навичкам адаптивної поведінки. Після застосування програми була проведена діагностика за вищезгаданими методиками.

Отримані результати до та після проведення профілактичних занять свідчать про суттєве зниження рівня агресивності школярів. Можемо зробити висновок, що зниженню рівня агресивності дітей молодшого шкільного віку буде сприяти систематична профілактична робота, в ході якої учні зможуть навчитися контролювати свої негативні емоції та засвоїти ефективні форми взаємодії з іншими людьми. Спираючись на дані результати, можемо рекомендувати програму профілактичних занять для застосування в роботі шкільного психолога, вчителів, вихователів та інших фахівців, які працюють з дітьми молодшого шкільного віку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Агресія у дітей та молодших школярів: Навчальний посібник. Текст/ Під ред. Н.М. Платонової. – Спб., 2004.
2. Андреева, Г.М. Соціальна психологія. Г.М. Андреева. – М.: 2008. – 429с.
3. Аронсон, Е. Громадське тварина. Введення в соціальну психологію. Е. Аронсон. – М.: Аспект-Пресс, 2003. – 517с.
4. Бандура, А. Агресія молодших школярів. Вивчення впливу виховання і сімейних відносин. А. Бандура, Р. Уолтерс. - М.: Изд-во «Ексмо прес». 2000. – с.43
5. Бандура, А. Теорія соціального навчання. А. Бандура. – Спб.: Євразія, 2000. – 320 с.
6. Басс, А.Г. Психологія агресії. А.Г. Басс // Питання психології. - №3, 2005. – 117 с.
7. Білоцерківець, Н. І. Особливості корекції агресивності дітей молодшого шкільного віку засобами діяльності під час дозвілля [Електронний ресурс] / Н.І. Білоцерківець, Ж.О. Канівська // Навчання і виховання: методика і практика. – 2014.
8. Бендер, П.У. Лідерство зсередини. П.У. Бендер, Л. Хеллман. – М., 2005.
9. Берковіц Л. Агресія. Причини, наслідки і контроль. Л. Берковіц. – Спб.: Прайм-Еврознак, 2011. – 510с.
10. Битянова М.Р. Соціальна психологія: Навчальний посібник. М.Р. Битянова. – Спб.: Пітер, 2010. - 368с.
11. Бойко, І.Б. Прояви агресивності неповнолітніх засуджених жіночої статі. І.Б. Бойко // <http://www.voppsy.ru/issues/1993/934/934027.htm>.
12. Бреслава, Г.Е. Психологічна корекція дитячої агресивності. Г. Е. Бреслава. – Спб.: Речь, 2002. – 97с.
13. Берон, Р. Агресія: навч. посібник для студентів і аспірантів психол. Берон Р., Річардсон Д. - 2-е междунар. изд. - Спб.: Пітер, 2001. - 352с.
14. Велика українська енциклопедія. URL: <https://vue.gov.ua/>

15. Горшечнікова, Т.Б. Причини агресивності у молодших школярів і молодших школярів. Т.Б Горшечнікова, Л.М. Дородніцина //psyinfo.ru/ru/service/conf/asoc.php
16. Дохнадзе, Н.А. Психолого-педагогічні умови попередження і корекції агресивності молодших школярів [Електронний ресурс] / Н.А. Дохнадзе, Е.А. Філонова // Вісник Московського державного лінгвістичного університету. – 2011 р.
17. Кийки, Н.А. Вплив когнітивних процесів на прояв агресивності в дитячому віці. Н.А. Кийками // Питання психології. 2000. №1. – С.53-57.
18. Соціологія: короткий енциклопедичний словник / уклад. В. І. Волович; ред. В. І. Волович. – К. : Укр. Центр духовної культури, 1998.
19. Еніколопов, С.Н. Поняття агресії в сучасній психології .С.М. Еніколопов // Прикладна психологія. – 2001. – № 1.
20. Енікополов, С.Н. Порочне коло. Агресивна дитина. Шкільний Психолог. С.М. Еніколопов: прилож. до «Пс». – 2001. – № 18. – С.14.
21. Жарова, М.Н. Проблема агресивності в контексті ідей філософської антропології. М.Н. Жарова: Автореф. дис. ... канд. філос. наук, Ростов, 2001. – 30с.
22. Звонова, Е В. Методологія і методи педагогічного дослідження .Є.В. Звонова, І.М. Дзвонів. – Коломна, 2004.
23. Овчарова, Р.В. Практична психологія в початковій школі. Р.В. Овчарова. 2002.
24. Панфілова, М.А. Графічна методика «Кактус» .М.А. Панфілова // Обруч, № 5, 2002. – С.12-13.
25. Панцупов, А.Я. Профілактика конфліктів в шкільному колективі. А.Я. Панцупов. – М., 2003.
26. Паренс, Г.А. Агресія наших дітей: навчальний посібник. Г.А. Паренс. – М.: Форум, 2007.
27. Первін, Л. Психологія особистості. Теорія і дослідження. Л. Первін, О. Джон / Под ред. В.С. Магун. - М. : Аспект Пресс, 2001. – 608с.

28. Поспішилом, К. Особливості агресивності дітей з розумовою відсталістю. К. Поспішилом. – СПб., 2010.
29. Реан, А.А. Агресія і агресивність особистості. А.А. Реан // Психологічний журнал. – Т.17, 2010. – №5. – С.3-15.
30. Реан, А.А. Соціальна педагогічна психологія А.А. Реан, Я.Л. Коломінський. – СПб .: Питер, 2000.
31. Рогов, Є.І. Настільна книга практичного психолога. Є.І. Рогов. – М., 2011 р.
32. Рожкова, М.І. Виховання важкої дитини: діти з девіантною поведінкою. М.І. Рожкова. М., 2001.
33. Фельдштейн Д.І. Соціологічний енциклопедичний словник. – М.: Педагогіка, 1989. – 208 с.
34. Фурманов, А. Психодіагностика особистісної адаптивності / А. Фурман. – Тернопіль : Економічна думка, 2000. – 195 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

«Кактус» (графічна методика М.А. Панфілової)

Мета: виявлення стану емоційної сфери дитини, наявності агресії, її спрямованості та інтенсивності.

Інструкція. На аркуші паперу (формат А4) намалюй кактус, такий, який ти його собі уявляєш! Запитання та додаткові пояснення не допускаються. Дитині дається стільки часу, скільки їй потрібно. Після закінчення малювання з дитиною проводиться розмова. Можна поставити запитання, відповіді на які допоможуть уточнити інтерпретацію:

1. Кактус домашній чи дикий?
2. Його можна торкнутися? Він сильно колеться?
3. Кактусу подобається, коли його доглядають: поливають, удобрюють?
4. Кактус росте один чи з якоюсь рослиною по сусідству? Якщо росте із сусідом, то яка це рослина?
6. Коли кактус виросте, що зміниться?

Обробка результатів та інтерпретація. При обробці результатів беруться до уваги дані, що відповідають усім графічним методам, а саме: просторове становище, розмір малюнка, характеристики ліній, сила натиску на олівець.

Агресія – наявність голок, особливо їх велика кількість. Сильно стирчать, довгі, близько розташовані один до одного голки відбивають високий рівень агресивності.

Імпульсивність - уривчасті лінії, сильний тиск

Егоцентризм, прагнення лідерства - великий малюнок, у центрі листа

Залежність, невпевненість - маленькі малюнок внизу аркуша

Демонстративність, відкритість - наявність відростків, що виступають, незвичність форм

Прихованість, обережність - розташування зигзагів за контуром або всередині кактуса.

Оптимізм – використання яскравих кольорів, зображення «радісних» кактусів.

Тривога - використання темних кольорів, переважання внутрішньої штрихування, переривчасті лінії

Жіночність - наявність прикрас, квітів, м'яких ліній, форм

Екстрровертованість – наявність інших кактусів, квітів

Інтровертованість - зображено лише один кактус

Прагнення до домашнього захисту, почуття сімейної спільності – наявність квіткового горщик , зображення домашнього кактуса

Прагнення до самотності - зображений дикорослий кактус, пустельний кактус

Методика «Шкала прямої та непрямой агресії»

Обведи гуртком цифру, яка відповідає твоїй думці.

- 0 – ніколи
- 1 – рідко
- 2 – іноді
- 3 – досить часто
- 4 – дуже рідко

- 1 Б'є однокласників 0 1 2 3 4
- 2 Не приймає до своєї компанії 0 1 2 3 4
- 3 Кричить на товариша або сперечається з ним 0 1 2 3 4
- 4 З помсти заводить дружбу з іншими дітьми 0 1 2 3 4
- 5 Піне (б'є ногою) іншу людину 0 1 2 3 4
- 6 Не звертає на товариша увагу 0 1 2 3 4
- 7 Ображає інших 0 1 2 3 4
- 8 Пліткує про те, на кого сердиться 0 1 2 3 4
- 9 Ставить підніжки 0 1 2 3 4
- 10 Намовляє на інших, розповідає про них гидоти 0 1 2 3 4
- 11 Кажє, що збирається когось образити 0 1 2 3 4
- 12 Замишляє потихеньку комусь нашкодити 0 1 2 3 4
- 13 Тхається 0 1 2 3 4
- 14 Говорить погано про товариша за його спиною 0 1 2 3 4
- 15 0 1 2 3 4
- 16 Пропонує іншим: «Давайте не будемо з ним дружити» 0 1 2 3 4
- 17 Відбирає щось у однокласників 0 1 2 3 4
- 18 Видає чужі секрети 0 1 2 3 4
- 19 Дразниться 0 1 2 3 4
- 20 Пише образливі записки 0 1 2 3 4
- 21 Валить інших на підлогу 0 1 2 3 4
- 22 Сварить зачіску чи одяг товаришів 0 1 2 3 4
- 23 Смикає за волосся або одяг 0 1 2 3 4
- 24 Підмовляє однокласників проти того, на кого гнівається 0 1 2 3 4

Ключ:

Фізична агресія - пункти 1, 5, 9, 13, 17, 21, 23

Вербальна агресія - пункти 3, 7, 11, 15, 19

Непряма агресія – пункти 2, 4, 6, 8, 10, 12, 14, 16, 18, 20, 22, 24

Опитувальник «Діагностика стану агресії» Басса–Дарки

Басс та Дарка запропонували опитувальник для виявлення важливих, на їхній погляд, показників та форм агресивної поведінки особи. Автори визначили такі види агресивної поведінки: фізична агресія, вербальна агресія, непрямая агресія. Для отримання даних щодо притаманних особі вказаних вище показників агресивної поведінки пропонується нижченаведений опитувальник.

Використання фізичної сили щодо іншої особи – фізична агресія. Прояви негативних почуттів як через форму (сварка, крик, верещання), так і через зміст словесних звертань до інших осіб (погроза, прокляття, лайки) – вербальна агресія. Використовування обхідним шляхом спрямованих проти іншої особи пліток, жартів та прояви ненаправлених, неупорядкованих вибухів люті (крик, тупотіння ногами тощо) – непрямая агресія.

Опонууча форма поведінки, спрямована зазвичай проти авторитету та керівництва, що може наростати від пасивного супротиву до активних дій проти вимог, правил, законів, – негативізм. Схильність до роздратування, готовність за найменшого збудження проявляти запальність, різкість, грубість – роздратування. Схильність до недовіри та обережного ставлення до людей, яка виходить з переконання, що оточуючі хочуть завдати цій людині шкоди, – підозрілість. Прояв заздрості та ненависті до оточуючих, що обумовлені відчуттям гніву, невдоволеністю кимось конкретно або всім світом за справжні або уявні страждання, – образа.

Ставлення та дії щодо себе та оточуючих, які виходять із можливого переконання самої особи в тому, що вона є поганою людиною, діє негарно: злісно, безсовісно, – автоагресія або відчуття провини.

Інструкція. Уважно прочитайте кожне висловлювання. Якщо воно підходить вам, поставте поруч знак «+», якщо не підходить, то «-».

1. Часом я не здатен перебороти бажання заподіяти іншим шкоду.
2. Іноді пліткую про людей, яких не люблю.
3. Я легко дратуюсь, але швидко заспокоююсь.
4. Якщо мене ласкаво не попросять, я не виконаю прохання.
5. Я не завжди отримую те, що мені належить.
6. Я знаю, що люди говорять про мене за мою спиною.
7. Якщо я не схвалюю поведінку друзів, я даю їм це відчути.
8. Коли мені доводилося обдурювати кого-небудь, я відчував нестерпні докори сумління.
9. Мені здається, що я не здатен вдарити людину.
10. Я ніколи не дратуюся настільки, щоб розкидуватися речами.
11. Я завжди поблажливий до чужих недоліків.
12. Якщо мені не подобається встановлене правило, у мене виникає бажання порушити його.
13. Інші вміють майже завжди користуватися сприятливими обставинами.
14. Я тримаюся насторожі з людьми, які ставляться до мене дещо ліпше, ніж я очікував.
15. Я часто не погоджуюся з людьми.
16. Іноді мене обтяжують думки, яких я соромлюсь.
17. Якщо хтось першим ударить мене, я не відповім йому.
18. Коли я дратуюся, я грюкаю дверима.
19. Я куди дратівливіший, ніж здається оточуючим.
20. Якщо хтось вдає із себе начальника, я завжди роблю йому наперекір.
21. Мене трохи засмучує моя доля.
22. Я гадаю, що багато людей мене не люблять.
23. Я не зможу втриматися від суперечки, якщо люди не згодні зі мною.
24. Люди, що ухиляються від роботи, мусять почувати провини.
25. Той, хто ображає мене і мою сім'ю, напрошується на бійку.

26. Я не здатний на брутальні жарти.
27. Розлютовуюся, коли з мене насміхаються.
28. Коли люди вдають із себе начальників, я роблю все, щоб вони не зазнавалися.
29. Майже кожен тиждень я бачу когось, хто мені не до вподоби.
30. Досить багато людей заздять мені.
31. Я вимагаю, щоб люди поважали мене.
32. Мене пригнічує те, що я мало роблю для своїх батьків.
33. Люди, які постійно знущаються з нас, варті того, щоб їх ставили на місце.
34. Я ніколи не буваю похмурим від злості.
35. Якщо до мене ставляться гірше, ніж я на те заслуговую, я не засмучуюсь.
36. Якщо хтось дратує мене, я не звертаю уваги.
37. Хоч я ніколи не показую цього, але мене іноді гризе заздрість.
38. Іноді мені здається, що з мене насміхаються.
39. Навіть якщо я гніваюся, то не вдаюся до лайки.
40. Мені хочеться, щоб мої гріхи пробачили.
41. Я рідко даю здачі, навіть якщо хтось і вдарить мене.
42. Коли виходить не по-моєму, я іноді ображаюсь.
43. Іноді люди дратують мене однією своєю присутністю.
44. Немає людей, яких би я по-справжньому ненавидів.
45. Мій принцип: «Ніколи не довіряти чужакам».
46. Якщо хтось дратує мене, я готовий висловити все, що я про нього думаю.
47. Я роблю багато такого, про що потім шкодую.
48. Якщо я роздратуюсь, я можу вдарити когось.
49. Із дитинства я ніколи не виявляв спалахів гніву.
50. Часто почуваю себе, мов діжка з порохом, що ось-ось вибухне.
51. Якби всі знали, що я відчуваю, мене б вважали людиною, з якою нелегко ладнати.
52. Я завжди розмірковую про те, які потаємні причини змушують людей робити приємне мені.
53. Коли на мене кричать, відповідаю тим самим.
54. Невдачі засмучують мене.
55. Я відчуваю страх не рідше й не частіше за інших.
56. Я можу пригадати випадки, коли я був настільки злий, що хапав першу-ліпшу річ.
57. Іноді я відчуваю, що готовий першим кинутись у бійку.
58. Іноді я відчуваю, що життя поводить мене зі мною несправедливо.
59. Раніше я думав, що більшість людей говорить правду, але зараз я не вірю в це.
60. Я лаюся тільки через злість.
61. Коли я роблю щось неправильно, то відчуваю докори сумління.
62. Якщо для захисту своїх прав мені слід використати фізичну силу, я вдаюся до неї.
63. Іноді я виражаю свій гнів тим, що грюкаю кулаком по столу.
64. Я буваю грубий з людьми, які мені не подобаються.
65. У мене немає ворогів, що хотіли б мені нашкодити.
66. Я не вмію поставити людину на місце, навіть якщо вона на це заслуговує.
67. Я часто думаю, що жив неправильно.
68. Я знаю людей, які здатні довести мене до бійки.
69. Я не засмучуюсь через дрібниці.
70. Мені рідко спадає на думку, що люди намагаються розлютити чи скривдити мене.
71. Я часто тільки вдаюся до погроз, але не збираюся їх реалізувати.
72. Останнім часом я став занудою.
73. Під час суперечки я часто підвищую голос.
74. Здебільшого я намагаюся приховувати своє негативне ставлення до людей.
75. Я ліпше поступлюся своїми принципами, ніж сперечатимусь.

«Тест руки» Е. Вагнера (адаптація Піотровського)

Тест руки Вагнера призначений для діагностики агресивності. Методика може використовуватися для обстеження як дорослих, так і дітей.

Інструкція до тесту. Уважно розгляньте запропоновані Вам зображення і скажіть, що, на Вашу думку, робить ця рука? Якщо досліджуваний вагається з відповіддю, йому пропонується запитання: «Як Ви думаєте, що робить людина, якій належить ця рука? На що здатна людина з такою рукою? Назвіть всі варіанти, які можете собі уявити».

Стимульний матеріал – стандартні 9 зображень кисті руки і одна без зображення, при показі якої просять уявити кисть руки і описати її уявні дії.

Зображення пред'являються в певній послідовності і положенні. При нечіткій і двозначній відповіді просять пояснень, запитують: «Добре, а що ще?», Але не нав'язують жодних специфічних відповідей. Якщо експериментатор відчуває, що його дії зустрічають опір, рекомендується перейти до іншої картки.

Тримати малюнок-картку можна в будь-якому положенні.

Число варіантів відповідей по картці не обмежується. Бажано отримати чотири варіанти відповідей. Якщо кількість відповідей менша, уточніть, чи немає бажання ще що-небудь сказати щодо даного зображення руки, а в протоколі, наприклад, при єдиному варіанті відповіді проставляється його значення зі знаком *4, тобто ця єдина безальтернативна відповідь оцінюється в чотири бали замість одного.

Важливо у всіх можливих випадках (якщо досліджуваний не виражає протесту) максимально знижувати невизначеність відповіді, наповнювати змістом висловлювання типу «хтось, щось, комусь» і т.п.

Обробка результатів. Всі відповіді фіксуються в протоколі. Крім запису відповідей реєструється положення, в якому досліджуваний тримає картку, а також час з моменту пред'явлення стимулу до початку відповіді.

При обробці отриманих результатів кожна відповідь досліджуваного відносять до однієї з 11 категорій.

Агресія (А). Рука сприймається як домінуюча, завдає шкоди, активно захоплює який-небудь предмет, що здійснює агресивну дію (щипає, дає ляпас, давить комаху, готова нанести удар і т.п.).

Вказівка (У). Рука бере участь у дії імперативного характеру: веде, спрямовує, перешкоджає, панує над іншими людьми (диригує оркестром, дає вказівку, читає лекцію, учитель каже до учня: «вийди геть», міліціонер зупиняє машину і т.п.).

Страх (С). Рука виступає у відповідях як жертва агресивних проявів іншої особи або прагне захистити кого-небудь від фізичних впливів; може сприйматися як така, що завдає пошкодження самій собі. У цю категорію також включаються відповіді, які містять тенденції до заперечення агресії (не зла рука; кулак стиснутий, але не для удару, піднята від страху рука, рука, відвертає удар і т.п.).

Емоційність (Е). Рука висловлює любов, позитивні емоційні установки до інших людей; бере участь у дії, виражає прихильність, позитивне ставлення, доброзичливість (дружнє рукостискання; поплескування по плечу; рука, що гладить тварину, дарує квіти; обіймає і т.п.).

Комунікація (К). Рука бере участь в комунікативній дії: звертається до кого-небудь, контактує або прагне встановити контакт. Партнери знаходяться в положенні рівності (жестикуляція в розмові, мова жестів, показує дорогу тощо).

Залежність (З). Рука висловлює підпорядкування іншим особам: бере участь в комунікативній дії в позиції “знизу”, успіх якої залежить від доброзичливого ставлення іншого боку (прохання; солдат віддає честь офіцерові, учень підняв руку для запитання; рука, протягнута за милостинею; людина зупиняє попутну машину і т.п.).

Демонстративність (Д). Рука різними способами виставляє себе на показ, бере участь у явно демонстративній дії (показує “Ок”, милується манікюром, показує тіні на стіні, танцює, грає на музичному інструменті тощо).

Інвалідність (ІВ). Рука пошкоджена, деформована, хвора, нездатна до будь-яких дій (поранена рука, рука хворого або вмираючого, зламаний палець і т.п.).

Активна безособовість (АБ). Рука бере участь у дії, не пов'язаній з комунікацією; проте рука повинна змінити своє фізичне місце розташування, прикласти зусилля (втягає нитку в голку, пише, шиє, веде машину, пливе і т.п.).

Пасивна безособовість (ПБ). Рука в спокої, або спостерігається поява тенденції до дії, завершення якої не вимагає присутності іншої людини, але при цьому рука все ж не змінює свого фізичного стану (лежить, відпочиваючи, спокійно витягнута; людина сперлася на стіл; звисилась під час сну; і т.п.).

Опис (О). У цю категорію входять описи руки без вказівки на вчинені нею дії (пухка рука, красива рука, рука дитини, рука хворої людини тощо).

У протоколі зазначається: У першій колонці вказують номер картки. У другій – дається час першої реакції на картку в секундах. У третій – наводяться всі відповіді досліджуваного. У четвертій – результати категоризації відповідей. Якщо експериментатору доводиться звертатися до досліджуваного з уточненнями – це позначається (ут).

Після категоризації підраховується число висловлювань в кожній категорії

Максимальна кількість балів, яку може набрати досліджуваний, враховуючи, що він дає по чотири відповіді на кожен картку – 40. Однак він може давати більше відповідей по одних категоріях і менше по інших.

Відповіді, що відносяться до категорій «Агресія» і «Вказівка», розглядаються: як пов'язані з готовністю досліджуваного до вищого прояву агресивності, небажанням пристосуватися до оточення.

Категорії відповідей: «Страх», «Емоційність», «Комунікація» і «Залежність» відображають тенденцію до дії, спрямовану на пристосування до соціального середовища; при цьому ймовірність агресивної поведінки незначна.

Відповіді, що відносяться до категорій «Демонстративність» і «Інвалідність», при оцінці ймовірності агресивних проявів не враховуються, тому їх роль в даній області поведінки непостійна. Ці відповіді можуть лише уточнювати мотиви агресивної поведінки.

Категорії «Активна безособовість» і «Пасивна безособовість» в аналізі також не беруть участь, так як їх вплив на агресивність поведінки неоднозначна.

Сумарний бал агресивності обчислюється, за формулою:

$$A = (\text{Агресія} + \text{Вказівка}) - (\text{Страх} + \text{Емоційність} + \text{Комунікація} + \text{Залежність})$$

Перший член формули характеризує агресивні тенденції, другий – тенденції, що стримують агресивну поведінку.

Більш змістовну інформацію можна отримати при аналізі питомої ваги і місця агресивних тенденцій в загальній системі диспозицій. Інформаційною в плані прогнозу агресивної поведінки є частка відповідей в категорії «Агресія» по відношенню до сумарної кількості відповідей в категоріях, що враховуються при підрахунку сумарного балу.

Таким чином, 2-3 агресивних відповіді при повній відсутності відповідей типу соціальної кооперації говорять про великий рівень ворожості, ніж безліч таких відповідей на тлі ще більшої кількості установок на доброзичливу міжособистісну взаємодію.

Важливо, що значення має не тільки співвідношення установок на соціальну кооперацію і агресію, але і те, які саме тенденції протиставляються конфронтації, що спонукає людину до співпраці: страх перед відповідною агресією, почуття власної неповноцінності, залежності або потреба в теплих, дружніх контактах з оточуючими. Зовні схожа поведінка в цих випадках має принципово різні внутрішні детермінанти. Дані про їх природу можна отримати при аналізі питомої ваги установок, які протистоять агресії (категорії «Страх», «Комунікація», «Емоційність», «Залежність»).

Використання тесту руки Вагнера може бути продуктивним не тільки при діагностиці агресивності, але і в деяких інших випадках.

Для діагностики міжособистісних стосунків. У цьому випадку інструкція видозмінюється. Досліджуваного просять відповісти на запитання про те, що робить рука, зображена на картках, але при цьому психолог каже: «Уявіть собі, що це рука Вашого друга (дитини, чоловіка, дружини, керівника тощо)». Даний варіант дає можливість побачити, які тенденції і який знак соціальної спрямованості (позитивний чи негативний) приписуються партнерові і, таким чином, можна проаналізувати актуальне ставлення до нього досліджуваного.

Для діагностики кандидатів, висунутих на керівні посади. Якщо в процесі тестування виявляється підвищена питома вага відповідей по категорії «Вказівка» і одночасно незначний відсоток установок на соціальну кооперацію, то можна з великою ймовірністю прогнозувати жорстку, авторитарну позицію майбутнього керівника. При відсутності відповідей за категоріями «Вказівка» і «Агресія» і одночасному збільшенні відповідей за категоріями «Залежність» і «Страх» кандидат, швидше за все, проявляє себе як ведений, залежний, не здатний відстоювати свою позицію.

Приклад групового заняття Заняття 2.

Мета заняття: продовження знайомства та синхронізації групи, встановлення контактів між учасниками, зняття емоційної та тілесної напруги, розвиток навичок спільної гри.

План проведення:

1. Вступна частина: привітання, розминка: вправа на довіру, зняття емоційної та тілесної напруги.

2. Основна частина: вправи на усвідомлення себе та свого поведінки, обговорення різних ситуацій,

3. Заключна частина.

4. Рефлексія заняття.

Частина 1. Вступна частина. Привітання та розминка.

Вправа 1 «Ввічливі слова».

Мета: зняття емоційної та тілесної напруги.

Психолог вимагає всіх по колу розрахуватися на 1-2-3. «Ковпак мій трикутний. Трикутний мій ковпак. А якщо не трикутний, то це не мій ковпак». Молодші школярі мають повторити текст вголос. Після цього пропонується в цьому тексті деякі слова замінити жестами, але не всі відразу, а послідовно - спочатку слово "ковпак", потім "мій", потім частина "три" у слові "трикутний", потім другу частину цього слова.

Видозмінений текст вимовлятиме кожен 1-й, якщо він допускає помилку, то тоді ще одну спробу все виконати правильно робить 2-й з цієї трійки і, можливо, 3-й і т.д.

Умовні позначення:

- «ковпак» – двічі поплескати себе по голові (два склади);
- «мій» – показати на себе;
- «три» – викинути три пальці вперед;
- «кутний» – вип'ятити лікоть.

Вправа 2. «Прірва».

Мета: розвинути згуртування та довіру у групі (потрібна довга лава): діти вишиковуються вздовж краю лави боком, обличчям до ведучого. Їхнє завдання: перейти з одного кінця в інший по черзі обличчям до дітей, тримаючись за них, та спиною до ведучого. Все це має відбуватися мовчки, якщо хтось оступився, вправу слід розпочинати спочатку. Ті, хто стоять, допомагають тим, хто переходить. Потім вправу можна ускладнити: молодші школярі повертаються на 90°, обличчям у потилицю. Умови ті самі.

Частина 2. Основна частина.

Вправа 3. «Робота із зображеннями» (картки).

Мета: Усвідомлення себе та своєї поведінки, обговорення різних ситуацій. Для роботи потрібна серія фотографій (листівок) людей (дорослих чи дітей) у різних емоційних станах. Учням рекомендується уважно подивитися на фотографію та визначити емоційний стан людини на фото.

Варіанти мають бути обговорені з дітьми. Потім попросить дітей подумати про те, що трапилося з цією людиною, і що дозволяє їм зрозуміти причини її емоційного стану. Найкраще, якщо вказано буде кілька причин. Після цього ви можете обговорити з дітьми, чи вони відчували ці почуття та за яких обставин. Важливо, щоб кожен говорив і був почутий.

Частина 3. Заключна частина.

Вправа 4. «Колективний рахунок».

Мета: розвинути вміння відчувати настрій іншого.

Проводячи аналогію з роботою авіадиспетчера, учасники виконують вправу «Колективний рахунок»: учасники сидять у колі, опустивши голову, не дивлячись один на

одного. Необхідно називати по порядку числа натурального ряду, намагаючись якнайшвидше дістатися до великих чисел. При цьому мають виконуватися три умови: учасникам невідомо, хто починає рахунок і хто називає таке число; один учасник не може називати два числа поспіль, якщо наступне по порядку число назвуть кілька учасників, рахунок починається з початку, з одиниці. Забороняється будь-яким способом домовлятися між собою. Ведучий наголошує, що кожен повинен намагатися відчувати інших і вирішити, чи варто йому говорити, чи краще помовчати.

Частина 4. Рефлексія заняття.

Як пройшло заняття, що було найважчим (неприємним), що найбільше сподобалося (запам'яталося)? Ваші побажання учасникам групи, собі самому.